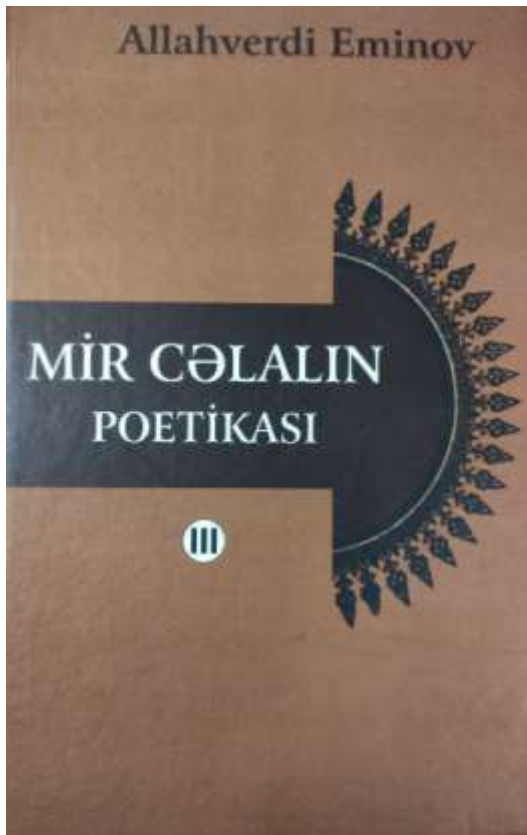

www.kitabxana.net
**Milli Virtual-Elektron
Kitabxana**

Allahverdi Emiov

“Mir Cəlalın poetikası”

IX hissə: Şəxsiyyət məsələsi - 1

Monoqrafiya. III cildə. III cild. 9 e-kitab

www.kitabxana.net

Milli Virtual-Elektron Kitabxana
Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai
Birliyinin rəqəmsal nəşrlər seriyası

Allahverdi Emiov

“Mir Cəlalin poetikası”

Doqquzuncu hissə

Fəsil 1

Mir Cəlalin yaradıcılığında şəxsiyyət məsələləri - 1

Şəxsiyyət: yazıcının fərdi aləmi
Şəxsiyyət: sosial mövqenin fəallığı

Monoqrafiya

Elmi-filoloji, ədəbiyyatşünaslıq e-kitabı

III cildə. II cild. Doqquzuncu e-kitab

YYSİB – kitabxana.net

Bakı-2020

www.kitabxana.net və YYSİB-nin
müştərək nəşri

Tərtibçi və redaktor, layihə rəhbəri:

Aydın Xan Əbilov,
Prezident təqaüdcüsü, yazıçı-
kulturoloq, YYSİB sədri

Bu elektron nəşr Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun maliyyə yardımı ilə Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi tərəfindən həyata keçirilən "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır.

"Mir Cəlalin poetikası"nın üçüncü cildində müəllif Azərbaycan nəsrini tədqiqində araşdırılmamış bir problem: şəxsiyyətin inkişafı problemini (sosial – əxlaqi, fərdi şüur) geniş təhlil süzgəcindən keçirmiş, ədibin nəsrindəki poetikanı qabarıq vermişdir. Oxuculara tanış olan obrazilara yeni rakursdan işıq salmışdır. Monoqrafiya geniş oxucu zövqü üçün maraq doğurmaya bilməz.

Kitab tələbə – gənclər və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Yeni Yazarlar və Sənətçilər
İctimai Birliyi, 2020

Doqquzuncu hissə

Ön söz

Fəsil 1 və 2

Mir Cəlalin yaradıcılığında şəxsiyyət məsələləri

Şəxsiyyət: yazıçının fərdi aləmi - 1

Şəxsiyyət: sosial mövqeyin fəallığı - 2

ÖN SÖZ YERİNƏ

Mir Cəlalin yaradıcılığının tədqiqi gedişində təbii ki, araşdırıcı müxtəlif bədii situasiyalarla qarşılaşır. Əsərlərindəki «enişlər» və «yoxuşlar», ictimai-siyasi sistemin diqtələri və bundan qaçılmazlıq, bir ədib ömrünün şəxsi və sosial-əxlaqi yaşantıları... hansı tərəfə çəksəm də bir söz vurğulanır: İnsan. Və bu məfhumdan doğan İnsanlıq. Bu iki sözü yanaşı qoymaq, ayırmaq da olar. Birləşəndə bəşəriləşir, müdrikləşir və bütövləşir. Ayrılanda cılızlaşır, xırdalanır və sıfırlaşır. Təəssüf ki, bütün şəxsiyyətlərə «birincini» şamil etmək mümkünsüzləşir. Ona görə ki, hər bir fərd dünyaya, Vətənə, sonra xalqına əxlaqi baxışla mənəvi qiymət verməlidir, amma bir sosial amilin mövcudluğu şəraitində: Əxlaqi meyarla! Bu olanda insan həyatın mənasını, şəxsi ömrünü, millətinin taleyini düşünə bilir; bundan məhrumluq isə şərə qovuşmaqdır.

Yazıçı şəxsiyyəti digər peşə, sənət sahiblərindən xeyli dərəcədə seçilir: azadsevərliyi, iradəsi və rejimilə. Bu «üçlük» xarakterdə öz izini

dərindən buraxır. Ədibi - Mir Cəlali istisna etmirəm – azadlıq refleksini yerinə yetirməsidir. Bu, ilk növbədə yazıçının (ümumiyyətlə, insanın) əhatəsində olanların azadlığı ilə, maneələri aradan qaldırmaqla müəyyən edilir. Məşhur alim Q.İ.Kortaşevskinin digər böyük riyaziyyatçı N.L.Lobaçevskiyə yazdığı məktubunda belə bir yer var: «Güclü iradə sahibi niyyət aydınlığı ilə inadla ona çatmaq səyini özündə birləşdirən kəsdir; bu yolda qarşısına çıxan hər maneələri dəf etmək bacarığına malik şəxsiyyətdir. Bütün bu iradi keyfiyyətlər ya dərin gizli halda, ya cüzi dərəcədə demək olar ki, hamıda vardır; bunları inkişaf etdirmək lazımdır. Həmişə özünə inanmalısən»... Xarakterə gəldikdə elm bunu üç amillə şərtləndirir: irsiyyət, sosial mühit və özünü tərbiyələndirmə, eyni zamanda bitkin şəkllə düşmüş iradə.

Mən kitabımda şəxsiyyətin konsepsiyası məsələsinə toxunmuşam; həqiqətən, bütün insanlar öz funksiyasını yerinə yetirir: yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu iki sözü ayırmaq mümkündür. Bütün canlılar nəfəs alır, yaşayırlar: adam da həmçinin. Amma yaşamağın özünün də

fərqi yox deyil: şüurlu, instinktiv. Şüür yaxşılığa, xeyirxahlığa, səadətə və sairəyə xidmətdə bulunur, əksinə, şərə də qulluq göstərir. Fəaliyyətin mahiyyətində isə iş, əməl, hərəkət mövcuddur. Bu «ikilik» bir-birindən ayrılanda, sırf mənfi mənada fərdiləşəndə, pisliliklərlə qovuşanda insanlar şəxsiyyət sferasını itirirlər. Təsadüfi deyil ki, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının qədim əxlaqında xoşbəxtlik hallanır, səadətə üstünlük verilir. Və xoşbəxtliyin altı şərti (doğruluq, sağlamlıq, xeyirxahlıq, müdriklik, hakimiyət və uzunömürlülük) qeyd edilir. Mir Cəlal Şərq və Qərb fəlsəfəsini mənimsəmişdi və yüksək qiymət verirdi. Belə olmasa idi ədib Qərbin qarşısında baş əyərdi, sabit təbliğatçısına çevrilərdi. O, sosializmi qəbul etmişdi, onun maarifçiliyini görmüşdü və bu, danılmaz fakt idi. Ona görə də əsərlərində insan şəxsiyyətini formalaşdıran proseslərə laqeyd qalmamışdır, sanballı obrazlarının timsalında bu faktorun bədii inikasını təsvir etmişdir. Xüsusilə, «Dirilən adam», «Açıq kitab», «Yolumuz hayanadır» romanlarında, povest və hekayələrində oxucu bunu görür.

Mir Cəlalin mövzu ilə bağlı yaradıcılığına nəzər salanda ədəbi fəaliyyətinin bəzi görüntüləri diqqətdən yayınmır: 1) İdeya-estetik mövqeyi önəmlidir. Yazıçı üçün ən xarakterik keyfiyyətdir, burada məfkurə məsələsi də vardır. M.Cəlal yazmışdı: «Aydındır ki, hər bir məfkurə kimi, bədii ədəbiyyatın da ictimai məzmunu, məqsədi, qayəsi vardır».¹ 2) Hansı yaradıcılıq metoduna üstünlük verir. Məlumdur ki, Sovet ədəbiyyatında aparıcı və mütləq bir yaradıcılıq metodu vardı: sosialist realizmi. Mən də belə bir ideoloji dona bükülmüş realizmi qəbul etmirəm, amma bütün hallarda yazıcının öz yaradıcılıq üslubu, hadisələrə yanaşma tərzi, gizlin də olsa öz fikrini söyləmək xarakteri mövcuddur və Azərbaycan ədəbiyyatında M.Hüseyn, M.İbrahimov, S.Rəhimov, Mir Cəlal, Əli Vəliyev, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, V.Babanlı, İsa Muğanna və bu nəsle məxsus ədiblər dünya şöhrətli əsərlər qələmə aldılar. Unutmaq olmaz ki, bu yaradıcılıq metodu keçmiş əsrlərin ənənələrinə istinad etmiş, eyni zamanda onları müasir varlığa müvafiq

¹ Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973, s. 69.

zənginləşdirmiş və inkişafına səbəb olmuşdur. Sosialist realizminin əlindən almaq düzgün deyildir ki, həyatı analitik və poetik tərzdə qavrayır, bu cəhətilə cəmiyyəti inkişafda təsvir etmək tələbinə cavab verirdi. Sosialist realizmi praktikasında görmək çətin deyil ki, sənətkarın yaradıcılıq prinsipi həm üslub, həm də janr cəhətini inkar etmirdi və yeni konkret-tarixi məzmunla zənginləşdirirdi. Deməli, yazıçılarımız da müasir (yaşadıqları) tarixi dövrlərin hadisələrinə dərinlən nüfuz edirdilər. M.Hüseynin «Səhər» və «Yeraltı çaylar dənizə axır», M.İbrahimovun «Gələcək gün» və «Böyük dayaq», Mir Cəlalin «Dirilən adam» və «Təzə şəhər», Əli Vəliyevin «Budağın xatirələri» və «Gülşən», Əbülhəsənin «Dünya qopur» və «Tamaşa qarının nəvələri», İ.Şıxlının «Dəli Kür» və «Ayrılan yollar», İsa Muğannanın «Nəsimi» və «Yanar ürək» kimi fundamental əsərləri sosialist realizminin məhsullarıdır! Mir Cəlal «Dirilən adam» və «Açıq kitab» romanlarında tarixi və çağdaş hadisələrin bədii modelini yaratması məgər o deməkdir ki, ədib müxtəlif bədii cərəyanlardan, yaradıcılıq metodlarından

bəhrələnməmişdir, bədii ifadə vasitələrinə meyl göstərməmişdir: Prozaik intonasiyadan, hadisələrə müəyyən yaradıcılıq dominantından uzaq olmuşdur. Bunlar isə həmin metodun ideya-estetik sanbalına dəlalət edir. Mənfi mənada maraq doğurur ki, son illərin bəzi tənqidçiləri sosialist realizminə total hücumlarla məşğuldurlar və nə demək istədiklərini anlamırlar. Sabir Əhmədli, Ə.Hacızadə, Ç.Ələkbərzadə, Anar, Ə.Əylisli, Elçin, İ.Məlikzadə, M.Süleymanlı və digər ədiblərimizin təqdir olunan nəsr nümunələrinin üstündən qələmmi çəkilməlidir. Məşhur rus ədəbiyyatşünası V.İ.Borşunovun haqlı fikrini oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm: «Bəzi tənqidçilərimizin bizim müasir bədii mədəniyyəti bir tərəfdən öz istiqamətinə görə sadəcə olaraq heç də mütləq realist olmayan sosialist, digər tərəfdən isə sosialist realizmi incəsənətinə ayırmaları tamamilə süni mənə daşıyır».² 3) Sənətin həyata münasibəti məsələsinə yanaşması; bu iki anlayış bir-birindən ayrılmadığı kimi, bir-birini tamamlayır. İnsanın izzəti və

² Bax: Metodoloqicheskie problemi izuçeniä istorii russkoy Sovetskoy literaturı, M., 1972, s. 174.

ölümü, sevinci və kədəri, xeyir və şərin mübarizəsi və s. bədii əsərlərdə epik-lirik təfərrüatını tapır. Sənət əlbəttə, insandan ucada dayana bilməz, yalnız sənətkar fantaziyası qələmlə, tişə ilə, fırça ilə insanı, varlığı «özününkü» edir. N.Q.Çernişevski haqlıdır: «Mən günəşi həcmə əslində olduğundan daha böyük təsəvvür edə bilərəm; lakin onu əslində gördüyümdən daha parlaq təsəvvür edə bilmərəm. Elə də mən insanı, gördüyüm adamları nisbətən daha hündür, kök və ilaxır təsəvvür edə bilərəm, lakin həyatda gördüyüm simalardan daha gözəl sima təsəvvür edə bilmərəm».³

Mir Cəlal bir yazıçı olaraq cəmiyyətin əxlaqi və ictimai istiqamətini görürdü, özü bu qatarın hansısa vaqonlarının birində əyləşmişdi. Mikro və makro mühitdə adamlarla ünsiyyət yaradırdı. Gənc nəslin elm, bilik alması və tərbiyəsilə müntəzəm məşğuldu. Bu «üçlük» yazıcının bədii təxəyyülündə bu və ya başqa şəkildə inikasını tapırdı, məqsədin əsasında isə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması dayanırdı. Mir Cəlalin

³ Çernişevski Q.İ. Sənətin varlığa estetik münasibətləri, B. 1956, s. 88.

əsərlərində məhz insanların ətraf mühitə münasibətlərində psixoloji məqamların təsviri, insanın özünün dərk üçün vacib keyfiyyətləri axtarıb qavraması; insanın bütün sferalarda öz-özünə bərabər olmaması – necə ki, Dünyanın rəzalətlərini anlaması – bu zamandan etibarən onun ikiləşməsinin başlanması. Belə bir fikri əlavə edərdim ki, keçmiş amorf deyil, hətta yatdığını deyə bilmərik. Xatirələr və qeydlər, çöküntü və köçürmələr, anımlar və arxivlər yığını varlığımızda yaşayır. Bu varlığımızı yenidən dünyaya gətirə bilərik, tarix də yenidən bizi «doğar», əvəzində gələcəyin izlərini, muxtariyyətimizi isbat edirik və nöqsanlarımızdan qurtulmaq üçün çırpına bilərik. Lakin keçmiş fikrimizdən, xəyalımızdan silməyi bacarmırıq, çün, gördüyümüz və düşündüyümüz – bunlar başımızda və qəlbimizdədir...

Bu tezis həqiqətdən gəlir: Mir Cəlal «Dirilən adam», «Açıq kitab» romanlarında, hekayələrində cəmiyyətdə, fərdi və şəxsiyyətlərarası davranışda – həqiqətin sosial-siyasi, əxlaqi-mənəvi, ideal-arzu statusunun mövcudluğu probleminin həllinə səy etmişdir. O,

«əməl ahəngdarlığı» anlayışının mahiyyətindəki insanların konkret həyat şəraitini, yaşam tərzini onların geniş amalları ilə özlərini təkmilləşdirməsi zərurətindən yan keçməmişdir. Yaqub İsmayılov bu cəhəti düzgün qiymətləndirmişdir: «Dirilən adam» müəllifin həyatı dərk və əksətdirmə imkanlarını, bədii rənglərini üzə çıxaran bir romandır. Burada həyat həqiqəti, ictimai varlıq, insan səciyyələri və onların mahiyyəti, mövcud hadisə və vəziyyətlər ancaq realist qələmlə göstərilir. Təsvirlərdə realizmi bəzəyən və qanadlandıran romantika da, romantik boyalar da iştirak edir». Yaqub İsmayılov «Açıq kitab» haqqında da yüksək fikir söyləyir: «Açıq kitab» ziyalı mühiti, mürəkkəb həyat haqqında roman olsa da, yalnız o dairədə cərəyan edən müəyyən hadisə və mətləblərdə məhdudlaşıb qalmır».

Mir Cəlalda İnsan böyük hərfə obrazdır; o, öz azadlığında eksistensiya kimi transendensiya neməti görür; İnsan varlığının sərbəstliyi, özünüseyri obrazların özəyinə çevrilir və yeri gələndə personajlar öz şəxsi istəklərinə nail olurlar, xüsusilə, müharibə dövründə yazılması hekayələrin qəhrəmanları. Bir cəhəti

vurğulayıram ki, Mir Cəlalin obrazları filosofluq etmir və özlərini intihara gətirib çıxarmırlar. Ədib ən kritik məqamlarda qəhrəmanını stress vəziyyətindən xilas edir. Əksinə, bu surətlər – insanlar yuxarıya darılmaqla öz işləri, cəmiyyətə təmənnəsiz xidmətlərilə böyüklərlə bərabərləşməklə mənəviyyatca yüksəlirlər – hətta ən sonda mənfi obrazlar öz günahlarını yumağa çalışır, ruhən təmizlənilirlər – katarsis onları «suya» çəkir. Bu, o demək deyil ki, Mir Cəlalin qəhrəmanlarında ehtiras, tələbat, mənəfe kimi maddi və psixoloji keyfiyyətlər yoxdur – xeyr – onlar şəxsiyyət kimi özlərini aparır, tədricən özlərini təmizləyirlər. Aristotelin: həyatın mənası, xoşbəxtlik və ən yüksək neməti – bu üç anlayışı özlərində ehtiva edirlər.

Mir Cəlalin poetikasında şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması problemi – İnsanın sosial, əxlaqi, fərdi şüara malikliyi, hadisələrə mövcud zamanın kontekstində yanaşib qiymətləndirməsi təmiz, təsirsiz nəsrin nümunəsidir və hər cür donkixotizmdən, neytralizmdən, hamletizmdən kənarında dayanır. Belə ki, oxucuların diqqətini xalqın ictimai əxlaqına, psixologiyasında yaşayan

mövcud hissələrin və təsəvvürlərin irsiliyinə yönəlmişdir. Əlbəttə, ədəbi tənqidin bir fikri də maraqlıdır ki, dövr, zaman və məkan nəsrin, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın istiqamətinə – sosial və əxlaqi baxımdan həllinə rəvac verir və bu zəmindən sözünü deyir. Məsələn, 30-cu illərdə yaranan nəsr əsərlərində əsas mövzu nöqtəsi sinfi mübarizə, savadsızlığın ləğv edilməsi, vətəndaş müharibəsi və s. məsələlərdir. Deməli, o illərin ədəbiyyatı o zamanın problemlərinin bədii həllinə üstünlük verirdi. Başqa yazıçılarımız kimi, Mir Cəlal əsərlərində bu problemləri qaldırırsa da, insan xarakterindəki müdrikliyi, həqiqətpərəstliyi, əzmkarlığı... əks etdirmişdir. Bu gün həqiqətdir ki, mərhum xalq yazıçısı Bayram Bayramovun göstərdiyi kimi: «20-30-cu illərin nəsrini yarandı və bu sırada Mir Cəlalin rolu varmı?»

Azərbaycan nəsrinin çox yaxşı ənənələri olmuşdur və Mirzə Cəlildən, Ə.B.Haqqverdiyevdən üzü bəri inkişaf etməkdədir. Nəsrimizdə bir əsas bədii keyfiyyət də konflikt və xarakterlə, fərdilik və tipikliklə şərtlənir və bunların vəhdətidir...

Mən Mir Cəlal nərsini belə bir ədəbi-tənqidi yanaşmadan, insana və insanlığa yanaşma meya-

Allahverdi Eminov. “Mir Cəlalin poetikası”. III cildə. III cild. 9 e-kitab

rından nəzərdən keçirdim, təbii ki, imkanım baxımından...

BİRİNCİ FƏSİL

ŞƏXSİYYƏT: YAZIÇININ FƏRDİ ALƏMİ

Mir Cəlal haqqında trilogiyamın sonuncu cildi üzərində ciddi axtarışlar aparmaq əzabından məni bir yaradıcı-psixoloji və sosial-mənəvi amil əslində xilas elədi: Yazıçının şəxsiyyəti və ədəbi aləmi; bir-birini tamamlayan, oxucusuna (mən də özümü bu sırada hiss eləyirəm) həyatdja necə yaşamağı: insanlara xeyirxah münasibət bəsləməyi, mübarizə aparmağın humanist tərəfini gözləməyi və xalqının intereslərini şəxsi səadətinə qurban verməməyi... öyrədən-aşılayan bəşəri hisslərin harmoniyası. Bu «üçlük»də insanın səadəti əldə etmək, ona yiyələnib saxlamaq fəlsəfəsi vardır. Vaxtilə antik filosof Aristotel (e.ə. 384-322) əsərlərində üç anlayışı xatırlatmış və insanın bunlara cəhdini vurğulamışdır: Xoşbəxtlik, həyatın mənası və yüksək (ali) nemət! Bu üçlük bir termində – «ev-demoniya»da, yəni səadətdə birləşdirilir. Bəli, son məqsəd də bu olmalıdır: insan, dünyaya gəlmisənsə xoşbəxt yaşamağa can atmalısan. Amma

Aristotelin fəlsəfəsində daha dərinə getmək lazım gəlir və ən önəmlisi bu hissə, duyğuya əqlinlə – zəkanla – intellektinlə çatmalısən. Alçaq ehtiraslara əyilməməlisən, onun quluna çevrilməməlisən, xalqını (millətini) rəzil günə gətirib çıxarmamalısən. Və filosof səadətə üç şərtini fərqləndirir: insan tam inkişaf etməli, kamilləşməli; insan sağlamlığa, nemətlər bolluğuna malik olmalı; insan dövlət işində iştirak etməlidir.

Mir Cəlalla bağlı mənim antik dövrə qayıtmağım təsadüfi deyil: Ədib xalqın içərisindən çıxmışdı, ətrafın sosial, siyasi və əxlaqi proseslərini müşahidə etmişdi, təhsil almışdı və dövlətin, siyasi sistemin həm üstünlüyünü, həm də rəzalətini görmüşdü. Gəncə və Bakının ictimai ab-havasını dadmışdı, getdikcə daha yaxından kübar aləminə yaxınlaşmışdı. Cəmiyyətdə, onu idarə edənlərdə hansı amalın – şəxsimi, ümumimi – mövcudluğunu yaşamışdı. Onu da bilmişdi, Aristotel yazanda ki, dövlətin son məqsədi ayrı-ayrı vətəndaşların yox, bütün vətəndaşların xoşbəxtliyi olmalıdır – Mir Cəlal Aristoteldən bu fikri də əxz etmişdi: Səadəti qazanmaq üçün insan ancaq özü üçün deyil, eyni zamanda öz ailəsi, öz dostları, öz xalqı

üçün də yaşamalıdır. Məsələnin həqiqəti onda idi və yazıçı heç cürə razılaşmırdı ki, dövlətdə təmsil olunanlar bu sonuncu ideyaya qul tək sitayiş etsinlər və bu iki tərəfi (ailəsini və dostlarını) fetişləşdirməsinlər, xalqın çiyinlərinə çıxartmasınlar. Bu məntiqdən uzaqlaşmaq istədim – ağır gəlir adama (axı, mən də qələm sahibiyəm) – nə üçün bizim ifrat sərvətimiz olduğu halda, Allah bizə geniş ürək, zahiri görkəm, sağlamlıq, dərin düşüncə, nəhayət, tükənməz nemət verdiyi halda, əzabla yaşamalıyıq, ümidlər həlqəsində hey hər-lənməliyik. Bu proseslər hamımızın gözü qa-bağında baş verir, ağrını kənardan duyuruq. La-kin bir məxluq – söz sahibləri var ki, onlar belə rəzalətləri əbədiləşdirirlər, tarixləşdirirlər, bədii (elmi) əsərlərdə gələcək nəsillərə ötürürlər. Onlar cəmiyyətəki mənəvi-əxlaqi, psixoloji və iqtisadi böhranla barışmaq istəmirlər. Bəzən elə alınır, bütün qüsurlu yanaşmalara yazıçı, yaxud şair mövqeyi tənqiddə tutulur, şişirtmələrə üstün verildi-yi nöqsan sayılır, hətta günahlandırılır da!

Unudulur ki, konkret olaraq yazıçı bütün bu mənfilikləri görür, obrazlarında təcəssüm etdirir, amma unudulur ki, sözü ilə o, bütövlükdə fərdləri,

kollektivləri və cəmiyyətdəki naqislikləri tərbiyələndirmək istəyir. Ona görə də Allah-taala ona istedad, dahilik payı vermişdir. Söz müdriklərində, axı, böyük inam, etiqad vardır, işığı daha yaxşı görmək həssaslığı da bunun qədər. Dahi rus tənqidçisi V.Q.Belinski əbəs deməmişdir ki, etiqad üçün genişlik lazımdır. Kim necə bacarırsa, elə də mühakimə yürüdür; səhv müəllif üçün nə cinayət, nə haqsızlıq, nə də təhqirdir. İş burasındadır ki, rəy səmimi və haqq-hesablardan təmiz olsun; o, şəxsiyyətlərə deyil, əsərlərə aid söyləsin. Bu kontekstdən çıxış etməli olsam, Mir Cəlal haqqında yazdıqlarıma cəsarətsiz dodaq büzənlər də gözə dəymişdir, hərçənd, bunu Sovet ideologiyası ilə əlaqələndirənlər həqiqətpərəstlikdən pay alanlardır. Lakin Mir Cəlal nəslə və sonra gələn ədəbi qüvvələr idarə olunduqları siyasi-sosial mühitlə əlbəyaxaya çıxammazdılar, buna real zəmin də yox idi. Tarixən: antik dövr, orta əsrlər feodal epoxası və kapitalizm sistemində istənilən sayda dahi sənətkarlar mövcud mühitə müsbət də yanaşmış – hətta dövlət başçılarını, tiranları vəsf etmişlər. Məqsəd tərbiyəyə çəkmək, nəticə çıxarmağa səy göstərmək (müəlliflər yox) olmuşdur.

Əgər Mir Cəlal romanlarında, povestlərində və hekayələrində insanların keçmişini, feodal mühitdəki mənfi emosiyaları inqilabın vasitəsilə təmizləmək niyyəti daşıyırdısa... bəs nə etməliydi?! Söhbət, şübhəsiz, bütün mənfi və müsbət xarakterləri özündə inikas edən bədii obrazdan gedir, bu fenomen varlıq bir dəyərli vasitədir: Mənimsə və nəticəni özün çıxart. Aleksey Tolstoy deyirdi ki, bədii obraz gerçəkliyi əks etdirməyin, onu estetik ideal mövqeyindən konkret-hissi, bilavasitə qavranılan formada ümumiləşdirməyin incəsənətə xas olan üsuludur...

Yazıçı ideali hər şeyi yoluna qoyur: bu fəaliyyət mənfidir, belə idarəetmə yaramazdır, o eyni davranış paradoksaldır... mən yazıçı olaraq bəd kompleksləri təmizləmək istəyirəm, haqq tərzisinə gətirirəm, fəzilətə səsləyirəm – ədib(lər) daha nə etməlidir? Mir Cəlal da şəri görürdü, hətta mücərrəd humanizmi də, amoralizm idə, siyasi ritorikanı da. Unutmayaq ki, yazıçı(lar) inqilabçı, reformorist doğulmur və bu missiyanı üzərinə götürür(lər). Lev Tolstoy – dahi də insan – yazırdı ki, şərə müqavimət göstərmək mümkündür və lazımdır, lakin zor yolu ilə yox, çünki «odu od-

la söndürmək mümkünsüz olmadığı kimi, «şəri də şərlə məhv etmək olmaz».

Yazıçı missiyasına ehtiyatla yanaşılmalıdır, ondan hər şeyi istəmək, özü də «tələblə» yanlışlıqdır; ədibin əlinin silahı qələmidir, barıtı, alışdıranı ürəyidir, qüvvətləndirəni emosiyasıdır, sönməyən hissidir.

Mir Cəlalda insan (şəxsiyyət) konsepsiyası güclü qoyulmuşdur. Bəzən - indi də bu məfhumdan danışan pedaqoqlar, etiklər, tarixçilər ədəbi materiallara az hallarda istinad edirlər, ən çox cəmiyyətdəki davranış (əxlaq) tərzinə üz tuturlar: sonuncu mühüm mənbədir, lakin, xüsusilə, nərsdə şəxsiyyət (insan) problemi daha dəqiq və dərindən qoyulmuşdur. Səbəbsiz deyil: yazıçı(lar) həssas, çevik və emosional vücut olduğundan, insanın davranışını: əxlaqını, amalını, mövqeyini, bir sözlə, yaşam tərzini çılpaqlığı ilə görüb duyur, içərisindən keçirir, indisini və gələcəyini təsəvvürünə gətirməyi bacarır. Bir ştrix kimi M.Cəlali xatırlasaq, professor Cəfər Xəndan haqlıdır: «Mir Cəlalda həyat müşahidəsi qüvvətli və dərin. O, gördüyü sayısız hadisə, şəxsiyyət və ümumən həyat həqiqət-

lərinin ən xarakterlərini seçib, ən tiplərini ayırd edə bilir».⁴

Mir Cəlal, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət məfhumuna etik-fəlsəfi və əxlaqi-sosial prizmalardan yanaşır və bri sıra mühüm, aparıcı, gündəmdə olan problemləri diqqətdə saxlayır, tələsik ədəbi materialın predmetinə çevirmir. Söhbət insan-şəxsiyyət bütövlüyündən gedir. Bu vücud isə cəmiyyəti yaradır, onun üzvünə çevrilir; deməli, insan xoşbəxt, təminatlı yaşamağa borcludur; ona bu şəraiti yaratmaq əxlaqi və hüquqi borcdur. Dünya fəlsəfi elmində Sokrat, Aristotel, J.J.Russo, İ.Kant, F.Volter, L.Feyerbax, T.Holbax və başqaları, ədəbiyyatında V.Gete, V.Hüqo, O.Balzak, L.Tolstoy, F.Dostoyevski, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov və digərlərini düşündürməyə məcbur etmişdir. Cəmiyyət mövcuddursa, insan xoşbəxt olmalıdır, bir şərtlə, cəmiyyəti idarə edənlər şəxsiyyətdir – formal atributları ilə yox. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşması dünyanın bir nömrəli probleminə çevrilmişdir. Elm bunun fəlsəfi-etik yollarını axtarmışsa,

⁴ Cəfər Xəndan. Mir Cəlal. B. 1958, səh. 48.

yazıçılar, şairlər ədəbi əsərlərində əyaniləşdirmişlər. Söylər də ona yönəldilmişdir ki, şəxsi mənafe, özünüsevmək qabarıq verilərkən, şəxsiyyətlə, şəxsi mənafe ilə ümumi mənafe arasında ciddi əlaqə yaratmağa cəhdə olmuşdur. Bu gedişdə cəmiyyətin həyatı çox zəruri əhəmiyyət daşıyır. Məşhur filosof Pon Holbax «Cəmiyyət nədir?» sualına maraqlı cavab vermişdir: «Cəmiyyət bir-birinə xoşbəxtlik təmin etmək məqsədilə birgə əmək sərf edən böyük insan birləşmələridir. Cəmiyyətin məqsədi özü üçün və özünün hər bir üzvü üçün özünümühafizəni, firavanlığı, xoşbəxtliyi təmin etməkdən ibarətdir. Deməli, bütün insanlar xoşbəxtliyə çatmaq və yaratdıqları cəmiyyəti qoruyub saxlamaq üçün bir-birilərinə kömək etməlidir».⁵

Bəli, yazıçı məhz bu «kömək» üçün əsərlər qələmə alır. Mir Cəlal belə bir kontekstdən çıxış edərək şəxsiyyətin mərkəzində insanlıq fəzilətini önə çəkir. İlk iri həcmli əsərlərindən «Dirilən adam», «Açıq kitab», «Bir gəncin manifesti» romanlarında, çox sonralar yazdığı «Yolumuz hay-

⁵ Bax: Xolbax. İzbrannie proizvedeniə v dvux tomax, t. 2.

anadır», «Təzə şəhər» və hekayələrində insan – şəxsiyyət konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Bir həqiqət danılmazdır, elə yazıçı var ki, şəxsiyyəti tamamilə qüsurlu, natamam olduğu təqdirdə, əsərlərinin motivində insaniyyət fenomenini qoyur. Yazıçı da var, şəxsiyyəti bütöv olub, insaniyyəti əsərlərinə hopdurur, başqa adamlara xeyirxahlığını, alicənablığını, həssaslığını əyaniləşdirir, bunlara əməl etməyi bacarır. Belə qələm sahibləri əxlaq daşıyıcılarıdır, əxlaqa ən ali hiss kimi baxırlar, boş elm hesab etmirlər.

Mir Cəlalin ədəbi yaradıcılığında fəzilət insaniyyəti tamamlayır. Mən bunu bir də hekayələrinin poetikasında gördüm. Vətənin ən ağır günlərində, insanın ən kədərli, üzücü məqamlarında, övladın valideyninə qürur gətirdiyi əməlində fəzilət özünü göstərir. Məsələn, Rübabə öz abırı, sədaqəti və səmimiliyi ilə – atası – Səttar zadə, Vahid istedadı, dərrakəsi və oğulluq borcu ilə atası Səməd Nayıbova yalnız fəxr, qürur hissi bəxş edir; bu gənclər mənfi ehtiraslardan kənarında dayanırlar, ona görə də uğur qazanırlar. Ehtirasların kölgəsinə sığınmırlar və öz hisslərinə düzgün nəzarət etməyi bacarırlar. Yazıçı alimdi, dünya etika el-

mindən, Şərq pedaqogikasından, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin xarakterlərindən xəbərdardı və bu anlamın daşdığı məna yükünü qiymətləndirirdi. Axı fəzilətin mahiyyətində o dayanır; bu, başqalarını xoşbəxt etmək sənətidir.

Kamil şəxsiyyət anlayışı Demokritdən, Sokratdan üzü bəri nə ilə səciyyələndiyi filosofları xeyli düşündürmüşdür və cavab bu olmuşdu: insanda nəyin ən yüksək nemət olması. Və onlar belə bir məsələdə qərara gəlmişlər ki, bu (ən yüksək nemət), səadətə, fərəhlə bir müstəvidədir. Səadət, fərəh uğurla, maddi rifahla, sağlamlıqla şərtlənir, bunlar isə insanın şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Mən söz sənətkarlarını dövrünün ən kamil filosofları, əxlaqçıları hesab edirəm. Düzdür, professional fəlsəfəçilər şəxsiyyətlə əxlaqı bir müstəvidə götürmüşlər, əxlaqi fəaliyyət subyektinin dəqiq obrazını təsvir etmişlər. Yazıçılar: xüsusilə, antik şairlərdən Homer, Hesiod fəaliyyətdə fəzilətlərə üstünlük vermişlər, ruhi aləmdə ağılı (zəkanı) insan hissələri ilə eyniləşdirmişlər. Mir Cəlalda belə məsələlər bədii-emosional yanaşmada daha real səslənir və onun qəhrəmanları ruhən sağlamlardır. Təbii ki, bunun əksi olanlar da var və ədib is-

təyir ki, belə tiplərin görünümü oxucu üçün nəticəçıxarma amili rolunu oynasın.

Mir Cəlalin ədəbi yaradıcılığında şəxsiyyət konsepsiyası, ümumiyyətlə, araşdırılmamışdır; mən bu global məsələnin mahiyyətinə varmaq istəmədim: hər bir tədqiqatçının öz dünyagörüşü, peşəkar səviyyəsi, mövzu dairəsi var – bu mənəvi-sosial istiqamətdə iş görürlər. Bir çətinlik var ki, ədəbiyyatda (konkret yazıçı yaradıcılığında) daxili istək, həvəs – motivləşmə mövcuddur – o ədəbiyyatşünasa zorla «sifariş» vermək qeyri-mümkündür, amma digər mühüm faktor ondadır – yəqin ədəbi-tənqidlə məşğullar sırf dairələrində hərlənirlər; onlara elə gəlir, ədəbi materialları oxumaq, onların irsini təhlil etmək hər şeydir: Kişi dünya ədəbi-tənqidindən xəbərdardır! Elə deyil: mütaliə üçün qiymət «əla»dır, amma bədi ədəbiyyatın tərbiyəvi funksiyasını ikinci, üçüncü plana keçirənlər öz çatışmazlıqlarını başa düşməlidirlər. Pedaqogikanın tərbiyə elmi də olmağından xəbərsizdilər. Mən bu kontekstdə Şərq tərbiyə sisteminin fəlsəfəsini də nəzərdə tuturam. Görünür, qeyri-peşəkarlıqdır ki, ədəbiyyatşünaslarımız ədəbi nümunələrdə «insan – şəxsiyyət konsepsiyası

na» yaxın durmurlar. Səbəbləri çoxdur: mənəvi və sosial əlaqələrin xarakterini, sinfi cəmiyyətdə bu bağlılıqların münasibətdə ifadəsi, fikir və hisslərin təcəssümü və sairənin mənimsənilməməsi. Necə yazsınlar ki, ədəbiyyatın əxlaqda – davranışda sinfi və ümumbəşəri cəhətinin mahiyyətindən xəbərsizdilər. «Topa» tutduğumuz K.Marks yazırdı ki, mövcudluğun sosial şəraiti üzərində müxtəlif və özünəməxsus hisslərin, illüziyaların, fikir tərzlərinin, dünyagörüşlərinin bütöv üstürumu yüksəlir. Bütün sinif bunların hamısını öz maddi şəraitinin, müvafiq münasibətlərinin zəminində yaradır».⁶

Mir Cəlalin yaradıcılığında şəxsiyyət konsepsiyası – insan xarakterinin tamlığı, bütövlüyü, yetərliyi – sosialist quruluşunun daşıyıcısı Sovet dövlətinin yaratdığı cəmiyyətdəki ziddiyyətlər: xülyalar, «insanın həqiq hüquqları», şərti mənada azadlıq və s. onun obrazlarının gəzdirdiyi «ədəbi yükü» idi. Ədib çox aydın şəkildə «davranışın fərdiyyətçilik prinsipi»ni əsərlərin mövzusunda gətirirdi. Yazıçı çətinlik çəkmədən «hökmran əxlaqı»nın mahiyyətini hiss edirdi, cəmiyyətdə fəa-

⁶ Marks K., Enqelqs F. Soç. t. 3, səh. 145.

liyyət göstərən mənəviyyatı müşahidə edirdi: aralıq təbəqələr, qruplar, elitarlar vardı, əslində zəhmətkeş və istismarçı siniflər formalaşmışdı.

Mir Cəlal əsərlərində müdrikdir – həyatda olduğu kimi, bir başlıca səbəb də yuxarıda öteri toxunduğum «ünsiyyət» məsələsidir. Bu olanda insan özünü dərk etməklə, kənarla münasibət qurmağı bacarır. İnsan o varlıqdır, özgülərlə əlaqəsiz fəaliyyət göstərməkdə acizdir. Alman filosofu L.Feyerbax bu məsələdə göstərir ki, ünsiyyət insanı nəcibləşdirir və ucaldır, insan cəmiyyət arasında istər-istəməz özünü başqa cür – təklikdə olduğundan daha ləyaqətlə aparmağa çalışır. İnsan daima özü ilə tək qalsaydı çox tez vəhşiləşərdi.⁷

Mir Cəlal dövründə indiki kimi insanları çaşdıran, mənfi fəlsəfəsini çox sonralar daşa biləcəyimiz və bir qrup sivill xalqlara, dövlətlərə xidmət edəcək terminlər (anlayışlar) meydana çıxmamışdı, o cümlədən, qloballaşma. Məmnunluqla qəbul edirik – təəssüf. Qloballaşma özüylə inteqrasiyanı da daşıyır – özünü pərdələmək üçün. İndinin özündə hər iki anlayış (termin) insanlar

⁷ Bax: Ə.Polad. Üç min ilin hikməti, B. 2002. səh. 16.

arasında ünsiyyət mədəniyyətini sıxışdırmaqdadır, manqurtlaşdırmaqdadır. İnsanlar adi «salamı» da o niyyətlə verir, arxasında mənafe var və ayıq olmaq lazımdır. Əlaqə forması – ünsiyyət insanın mahiyyətini üzə çıxaran bir prosesdir. Ona görə ki, bununla insanın daxili aləmi, bacarığı, əxlaqı və s. üzə çıxır. Mir Cəlal yaradıcılığında proqnozlaşdırma bilmişdir ki, şərqli, azəri-türkü olaraq birbirinizlə ünsiyyəti qırmayın, daha da gücləndirin. Belə olarsa, insan müdrikləşir, daxilində, öz davranışında «qloballaşır». Müdriksənsə özünü dərk edərsən, deməli, ali keyfiyyətə yiyələnərsən. Nəticədə ədalət səni gəlib tapacaqdır. O yerdə ədaləti axtarmağa ümid yoxdur, insan ömrü puçdur, insan fəaliyyəti mənasızdır. Ədalət pərdəsi altında iş görmək xəyanətdir, bunun üçün də ədalət nə alınır, nə da satılır. Aristotel haqlı idi: «Bütün ədalətsizliklər arasında ən dözülməzi, qanun adı altında törədilən ədalətsizlikdir».

Mir Cəlalin əsərlərində, çevik janr olan hekayələrində belə, uğur qazanmağın ən optimal yolu olan davranışı idarə edən bir atributa önəm vermişdir. «Boz adam», «Atlı», «Mərcan nənə», «Ulduz» və sair hekayələrində bu məsələni sakit,

təmtəraqsız həll edir. Onun qəhrəmanları daxili dünyalarına, öz borclarına əməl etməklə xoşbəxtliyi dadırlar, çün, bu səadət tərbiyədən doğur. İ.Kant bu məsələdən danışarkən yazır ki, tərbiyə ilk növbədə intizamdan başlayır və bu vaxt borcun yerinə yetirilməsi başlanır. İntizam insanı heyvani vəziyyətdən çıxaran düyün nöqtəsidir: «İntizam insanda vəhşiliyi məhv etmək vasitəsidir, vəhşilik qanunlarına tabe olmamaqdır. İntizam insanı insaniyyət qanunlarına tabe edir və onu qanunların hakimiyyətini duymağa məcbur edir».⁸ M.Cəlalda intizam xüsusilə, müharibə dövründə yazdığı hekayələrdə qoyulmuşdur.

Yazıçı öz qəhrəmanlarını öz iş yerində, kabinetində, sahil bağında gəzərkən (bu məkanda da surət - personaj tapmaq olar, amma...) yox, həyatın içərisində, yaşadığı Azərbaycanın bölgələrində, mübarizə meydanlarında və sair məkanlarda görməli, əməllərilə tanış olmalı, xarakterlərini bədii fantaziyasında «bişirməlidir». Tarixən, bizim yazarlarımız əsərlərinin mövzusunun (deməli, qəhrəmanlarını) belə bir canlı müşahidədən almışlar.

⁸ Kant İ. Traktatı i pisğma, M., 1980, s. 447.

A.Şaiq, S.Vurğun, R.Rza, Mir Cəlal, S.Rəhimov, Ə.Əbülhəsən, İ.Şıxlı və başqalarının həyatında belə səhnələr az deyil. Bu ənənə, dünya ədəbiyyatında Lev Tolstoyun, Viktor Hüqonun, A.Dümanın (atanın), Anton Çexovun, İvan Turgenevin və digərlərinin timsalında öz bəhrəsini vermişdir. Bui şin bir gözəl ənənəsi də o idi ki, öz adamları bir-birilərilə məktublaşır, əsərlərinin yazılması prosesi, yaxud qəhrəmanları haqqında təfərrüatla söz açırdılar. Təəssüflə, bizim şair və ədiblərimizdə belə zəruri, gələcək nəsələ çox faktları xatırladan məktublar, o cümlədən, «epistolıyar janr» adlandırılan qiymətli mənbə uzaqda dayanmışdır. Hamımızın sevdiyi rus yazıçısı A.P.Çexovun həyatı ilə tanış olanda bu fikrimi yazmalı oldum. O, həmfikri, tanınmış ziyalı D.V.Qriqoroviçlə müntəzəm məktublaşmışdır, məsləhətlər almışdır. Çexovun Peterburq səfərindən sonra gənc yazıçı ilə məktublaşır, öz fikirlərini deyirdi, bu da gənc yazıçıya güclü təsir göstərirdi və cavabsız qalmırdı. 1886-cı ilin 25 martında (dəqiqlik buna deyərlər) Anton Çexov yazmışdır: «Mənim xeyirxah, atəşin qəlblə sevdiyim carçəkənim, məktubunuz mənə ildırım kimi təsir elə

di. Az qala ağlayacaqdım həyəcanlandım və indi hiss edirəm ki, məktub qəlbimdə dərin iz buraxmışdır. Gəncliyimi əzizlədiyimiz kimi, qoy allah da Sizin qocalığınıza təskinlik versin, mənə sənin minnətdarlığımı bildirmək üçün söz tapa bilmirəm». Bu sətirlərin üstündən nə az-nə çox – 125 il keçmişdir. Biri XIX əsrin 40-cı illərinin ən məşhur qocaman yazıçısı, digəri həmin əsrin gənc istedadlı yazıçısı, deməli, Çexovun Qriqoroviç nüfuzuna böyük ehtiyac vardı... Bu fakt bəlkə də mənim bəzi oxucularım üçün «artıq» təsiri bağışlaya bilər və «bunun mətləbə nə dəxli» sualını ürəyindən keçirər. Belə fikirləşməzdim. Çox heyif ki, xüsusilə, bizim orta və gənc yazarlarımız özlərindən o qədər müştəbehdlilər, sanki Azərbaycan ədəbiyyatını onlar ərsəyə gətirmişlər, gənclər də öz növbəsində həmin nəslə yuxarıdan aşağı baxırlar. Unutmayaq ki, səmimi məktublarda kömək, məsləhət, xeyirxahlıq olur və arxivdən nə vaxtsa üzə çıxır, xalqın maddi-ədəbi sərvətinə dönür. Həyatda nə Qriqoroviç, nə də Çexov yoxdur, amma rus ədəbiyyatı tarixində onların şəxsiyyətindən xəbər verən məktubları yaşamaqdadır.

Bir fakt: Səməd Vurğunun qardaşı Mehdixan Vəkilova, şair dostu Osman Sarıvəlliyyə məktublarında şairin şəxsiyyəti, dövrə, muhitə nigaran, narazı münasibətləri tarix deyilmi?! Real faktları birbaşa müşahidə etmək bədii faktların ümumiləşdirilməsinə, surətlərin canlı çıxmasına... imkan yaradır. Yazarda bədii təxəyyülü daha da çevikləşdirir. Böyük ədibimiz Mirzə İbrahimov «Görmək, seçmək və bədii şəklə salmaq haqqında» geniş məqaləsində Səməd Vurğunla bağlı xatirələrində belə bir məsələyə toxunaraq yazır, amma bunu göydəndüşmə kimi vermir. Əvvəlcə qeyd edir ki, həyatla əlaqə məsələsində və yazıçının müşahidə üsulu... ən vacibini və ən yaxşını görməsidir, insanların ürəklərinə də baxmaq, dərdini, fikirlərini də anlamaq lazımdır. M.İbrahimov nəhayət S.Vurğuna qayıdır: «1950-ci ildə biz mərhum şairimiz Səməd Vurğunla Mil düzünə getmişdik. Gecə oturub sabahın planını tutarkən mən dedim:

- Səməd, gəl qoyunçuluq fermasından birinə gedək, çöllərə səpələnmiş qoyun sürüləri yaman xoşuma gəlib, görək çobanlar necə yaşayır?

- Aya, sən fermaya get, mən də Araz qırağına enim, görək turacdan, qırqovuldan nə gətirirəm, - deyib Səməd cavab verdikdə biz hamımız gülüşdük.

Lakin axşam Səməd evə qayıtmadı. Məlum oldu ki, o, yalnız Araz qırağına enməmiş, Mildəki yeni meyvəçilik sovxozlarından birinə getmiş, gecəni də orada qalmışdır. Səhər isə bağları gəzmiş, sovxozun həyatı ilə tanış olmuş, işçilərlə söhbət etmişdir. Bu, Səməd Vurğuna o zaman fikrində gəzdirdiyi «Aygün» üçün lazım idi...

M.İbrahimov məqsədinə bir yazıçı kimi də aydınlıq gətirir: «Əlbəttə, başqa cür də ola bilər. Ola bilər ki, gördükləri yazıçını əvvəlki fikrindən döndərsin, tamamilə başqa mövzudan və başqa adamlardan yazmağa məcbur etsin. Bu, daha canlı hadisələrlə, yazıçının hazırkı duyğu və düşüncələrinə daha artıq uyğun gələn hadisələrlə üzləşdikdə baş verə bilər. Bu halda diqqəti müvafiq predmetlər üzərində cəmləşdirmək daha doğru olar».⁹

⁹ İbrahimov Mirzə, Əsərləri 10 cildə, X c. B. 1983, s. 263-264.

Unutmayaq ki, Mir Cəlalla Səməd Vurğun isti münasibət saxlamışlar... Şəxsiyyət cəmiyyətdə, onun sosial-siyasi proseslərində, ayrı-ayrı insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsində, hakimiyyət dairələrində «aşağılara» ağ yalan sırımalarında... varlığını büruzə verməlidir. Yaradıcı şəxsiyyətdən söhbət gedirsə, kənarda dayanıb xoş məişət şəraitini qorumağa, üstünə «kölgə» düşməsin deyə ikiüzlülüyə əl yeri qoymamalıdılar. Mən hərdən özümdən soruşuram: bizim yazıçılarımız, şairlərimiz, dramaturqlarımız dünya ədəbi səviyyəsinə nə üçün çıxmadılar, bəlkə istedadları çatışmırdı? Belə düşünürəm. Əlbəttə, Avropada, Qərbdə XIX-XX əsrlərdə yüksək ictimai-sosial, mənəvi-azadlıq mühiti yetərliyi. Siyasi sistem V.Hüqonu, O.Balzakı, A.Dümanı, İ.Geteni, Stendalı, L.Tolstoyu, F.Dostoyevskini və başqa ədəbi şəxsiyyətləri izləmirdi, siyasi rəngə bulaşdırmırdı. «Səfillər», «Paris Notardam kilsəsi», «Hərb və sülh», «Alçaldılmış və təhqir olunmuşlar» və sairləri ən yüksək dairə oxumamış deyilərdi, bəlkə də özlərini orada tapırdılar, lakin o hakim dairədə ədəbiyyatın ən yüksək səviyyəsindən qürur duymaq əxlaqı vardı, ölkəsini təmsil

etmək sevinci yaşanırdı. Guya onlar da sıxışdırılmışlar, təhdidlərə məruz qalmışlar – bunlar Sovet ideoloqlarının quyruq bulayan tənqidçiləriydi. Bizim özümüzdə azmı Nizami, Füzuli, Axundov kimilərin həyatı bəsitləşdirilmiş, yaradıcılığı ideolojiləşdirilmişdir. Əgər Sovet siyasi prinsiplərinə xidmət edən «sosialist realizmi yaradıcılıq metodu» yazarları məngənəsində sıxmasaydı – inanıram ki, ədiblərimizdən, şairlərimizdən, dramaturqlarımızdan dünya ədəbiyyatı səviyyəsinə çıxanlarımız az olmayacaqdı...

Mən bu inamı M.S.Ordubadidən, Mehdi Hüseyndən, Mirzə İbrahimovdan, Mir Cəlaldan, İlyas Əfəndiyevdən, S.Rəhimovdan, Ənvər Məmmədخانlıdan gözləyərdim. Təbii ki, bu «silsiləni» uzatmaq istəməzdim... Yazıçı üçün, onun istedadı üçün nə lazımdır? Şərti bu cür sıralayardım: Sosial (siyasətdən uzaq) mühit, mənəvi şərait, maddi durum – istedad, dahilik. Tariximizin işıqlı səhifələrində nə qədər bütöv şəxsiyyətlərimiz yaşayır – kapitalizmin qısa müddətində xeyriyyəçi milyonçularımız ortaya çıxdı, xalqı urfana, ziyalılığa, yeni nəsli təhsilə səsləyən maarifçilərimiz – bunlar məgər «bədi obraz»a çevrilə bilməzdilər-

mi? Obrazlar həyatdan gələn bədii dəyərlərdir! Lazım idi ki, yazıçılar hadisələri epoxal kontekstdə təsvir etsinlər. M.S.Ordubadı istedadı Fransaya, Rusiyaya, Amerikaya... vaxtında düşsəydi V.Hüqodan, O.Balzakdan, A.Dümadan heç də zəif əsərlər qələmə almazdı. «Qılınc və qələm» səviyyəsində dünya ədəbiyyatında bəlkə də roman yoxdur, bu əsəri «Səfillər»lə tutuşdurardım. Nə olsun ki, biz Sovet vaxtında fransız, ingilis, alman dillərinə layiqli tərcümə edib ədəbi arenaya çıxarmadıq. Mehdi Hüseyn istedadını inqilabi hərəkata («Səhər»), neft yataqlarının istismarına («Abşeron», «Qara daşlar» romanları) sərf etdi. Ənvər Məmmədخانlı psixoloji yaradıcı durumuna üstünlük verdi, demək olar ki, gözəl romanlar yazdı. Süleyman Rəhimov yazıçı ömrünü inandığı inqilabi əks etdirən «Şamo» epopeyasına bağladı. Mir Cəlal istedadı heç də adlarını çəkdiyim yazıçılardan az deyildi, çox məqamlarda üstün idi. Otuz yaşına qədər üç tarixi roman yazdı; bu, o deməkdi ki, o, dünya ədəbiyyatında öz yerini tutardı. Yazıçı üçün lazım olan bədii materiallar, elementlər, təsviri fiqurlar, məntiqi mühakimələr, psixologizm və sairlər bu ədəbi şəxsiyyətdə lazı-

mınca idi; ən əsası odur ki, ədibin ürəyi və intellekti kifayət edirdi. Mərhum filoloq, professor Abbas Hacıyev çox yerində qeyd edir və yazır: «S.Vurğun, A.Tolstoy, N.Tixonov, S.Rəhimov, Rəsul Rza, K.Simonov, Mir Cəlal, M.Hüseyn, Əbülhəsən və başqaları bədii obraz yaradanda həyatı, məişəti, psixologiyanı... öyrənir, fasiləsiz müşahidə aparırdılar. Onların dövr və zaman haqqında düşüncələri, gözəllik arzuları, hiss duyğularının təmizliyi obrazların ruhuna, mənəviyyat və zehninə hopmuşdu».¹⁰

Bütün nəsr üçün səciyyəvi olan atributlar yazıcının təfəkkür üsulu ilə hasilə gəlir, hərçənd, nəsrə də bu, aid edilir və «obrazlılıq» adlandırılır. Məsələn; müqayisə üçün də deyərdim: Lev Tolstoy və F.M.Dostoyevskinin əsərlərinin qəhrəmanları həm də bir-birinin, o cümlədən, onları əhatə edən aləmin onların üzərinə saldıqları işıq və kölgədə nəzərə çarpırlar. «Hərb və Sülh»dəki Andrey Balkonskinin xarakteri onun Nataşaya məhəbbətində, atasına münasibətində, habelə onun aydın, müəmmalı səməyə dalğın-dalğın

¹⁰ Hacıyev Abbas. Sənətkarın yaradıcılıq fərdiliyi, B. 1990, s. 37-38.

baxmağında və sairdə açılır ki, kainatdakı bütün əşyalar təsadüfi deyil, insan ölümünü – dəhşətlə ölüm əzabları içərisində dərk edir. Məgər yazıçılarımızda, Mir Cəlalda psixoloji təkan rolunu oynayan «təfəkkür assosiasiyası» yoxmudur? Yazıçının sadə kəndli Qədiri, ana Sona xalası, şair Sabiri, Nərimanovu, habelə Gəldiyevi, Ağca xanımı, Hacı Rəsulu... zəif bədii obrazlarıdır? Onların öz taleləri var. M.Cəlal dünya mənəvi və sosial mədəniyyətindən romanlara süzülüb gələn qlobal məsələləri qaldırmışdır: Yazıçının obrazları öz münasibətlərini məhəbbət və xeyirxahlıq əsasında qururlar; xidməti və sosial münasibətlərdə hərəkətin davranış stimulunda ailə-ev «dövlət» yaranır (bu, Lev Tolstoyda qoyulmuşdur), davam etməyə məhkumdur (Şərq kontekstində). Təhlükə o zaman ortaya çıxır – ünsiyyətdə (münasibətlərdə – geniş mənada) mənəvi sərvətlər aradan götürülür, kin, ədavət və sünilik toxumu əkilir. Müəllif qaldırdığı belə ruhlu əsərlərində birgə yaşayışın bünövrəsi, dayağı ümumi məhəbbət ideyasına çağırışdır. Lev Tolstoy bu amili nəzərə alaraq yazıçıları «nəsihətə» dəvət etmişdir. Bitkin, uzunömürlü romanlarda - sosial-əxlaqi münasibətlər-

də istər-istəməz reallığa çevrilən riyakarlığın və qeyri-təbii davranışın tənqidi Mir Cəlal üçün yeni görünmürdü. Sosial sistemin müsbət cəhətlərilə bərabər (bu, indii daha aydın nəzərə çarpır – yazıçı proqnozunun dəqiqliyidir) bu, ədib üçün yeni ola bilməzdi. Yaradıcılıq üslubuna gələndə bu, M.Cəlala aydındı və nədən necə yazacağını çətinləşdirmişdi, lakin ədəbiyyatın «yazılmamış qanunları» var ki, yaradıcılıq mütləq reseptlərdən qaçır, hətta istedadı zəmanət verməsə də ədib romanlarında bədii həqiqətin həllinin düzgün sistemini seçmişdir...

Yazıçı şəxsiyyətinin möhürü olmur; o, oxucusu üçün lazımlı, hərəkətli, sabit cəhətləri gözəltir, personaj statusunda şəxsləşdirir; müsbətində, yaxud mənfişində. Oxucu nə qazanır: Obrazları davranışları: amalları, əməlləri, təcrübələri cəmiyyət üçün faydalıdır, yaxud əksinə. Mir Cəlalin müasir həyatdan bəhs edən roman, povest və hekayələrinin qəhrəmanlarından gənc Vahid və Rübabə, Davud və Reyhan, Kərimzadə və Nəriman, Sabir və Nərimanov – bu «cütələr» uzun illərdir yaddaşlardadır; oxucu nəslə öz dövründə o əsərləri oxuyanda fikrən zamana – keçmişə qayı

dır, hətta bu personajların «solğun» surət olduqlarını düşünmək istəməzlər, çün, onların dinamik psixoloji vəziyyətləri sabitdir, əsası odur ki, yazıçı bədii təfəkkürün imkanlarına üstünlük vermişdir. Bəzi nəzəriyyəçilər yazıçılarda «nəzəri təfəkkür» axtarışına çıxırlar, əgər belədirsə – dolğun, dərin, ölməz obrazlar yaratmaq qeyri-mümkündür. Bəli, onlar – surətlər nəzəri hazırlıqlı ola bilərlər, lakin bu, heç də müəllifin nəzəri hazırlığının dominantlığı deyildir. Bu zəmində nəzəri və bədii təfəkkürün dialektikasını inkar etmirik, şübhəsiz, əsərin bütöv, tam halda strukturunun qurulmasında onun abstrakt təfəkkürünün xidməti insaflıdır. Məncə, canlı şüurun plastikası çox şeyi öhdəsinə alır və yaddaşın impressiv - təəssüratoyadıcı funksiyasını inkar etmir.

Məlumdur ki, dahi rus fizioloqu İ.P.Pavlov insanları təfəkkür tərzinə (üslubuna) görə iki yerə: sənətkarlara və mütəfəkkirlərə ayırmışdır. Və qeyd etmişdir ki, bədii yaradıcılığın bütün sahələrində yazıb-yaradanlar: yazıçılar, musiqiçilər, rəsamlar və başqaları varlığa, canlı həyatı tam halda, bütöv şəkildə hissələrə ayırmadan əhatə edirlər. Digərləri: mütəfəkkirlərsə məhz bölürlər, bu-

nunla da bir növ ölgünləşdirirlər, nəsə müvəqqəti skelet düzəldirlər, sonra tədricən onun hissələrini bir yerə yığırlar. Beləliklə, onları təzədən canlandırırırlar, amma bu istəyə nail ola bilmirlər.¹¹

Belə bir mülahizəni o cür yoza bilərik ki, bədii təfəkkürə malik insanların (əsasən yazarların) mühüm keyfiyyətləri ondadır – varlığı, müşahidə etdiyi predmeti, mücərrəd məfhumları bütöv mənimsəyir, təsvirin boyalarına çəkirlər. İ.P.Pavlov bu problemdən danışarkən başqa bir maraqlı misal gətirir, sənətkar şəxsiyyəti onu əhatə edən mövcudatı tam halda təsəvvür etmək qabiliyyətini uşaqlarda «eydetizm» adlandırılan hadisə ilə müqayisə etmişdir: uşaqların çoxunda hələ təkdən - mücərrədləşdirməyə keçməyi öyrəndikləri dövrdə belə bir xüsusi qabiliyyət göstərir, yəni onlar şüurda bütöv bir əhvalatı onun ayrı-ayrı hissələrinə görə canlandırırırlar. Təsadüfi deyil ki, yazıçılar gah «uşaq», gah «ağsaqqal» kişi, gah dahi «alim» olurlar. Mir Cəlal da istisna deyil; əsərlərində uşaq və qoca-ahıl obrazları yaratmış, onların davranışlarını bədii şüurundan, təxəyyülündən keçir-

¹¹ Pavlov İ.P. Poln. SOBR. Soç., t. 3, kn. 2, M., 1951, s. 213.

mişdir. Alim, həkim surətləri də belə bir yaradıcılıq psixologiyasından yaranmışdır. Əlbəttə, bu prosesdə hissi təkan vacib amildir.

Yazıçı cəmiyyətdəki ideoloji ziddiyyətləri nəinki görür, onu bədii şüurunun və dünyagörüşünün süzgəcindən keçirir – bunu onun şəxsiyyəti, vətəndaş mövqeyi tələb edir. Bəzən oxucuya elə gəlir – sənətkar estetik şüurun və sənət nəzəriyyələrindən, dövrün ideya münaqişələrindən kənarda dayanır. Əslində belə deyildir. Onlar yaşadıkları zamanda bədii situasiya üçün yaradıcılıqda intellektual və emosional başlanğıcın qüvvətləndirilməsində maraqlı olmuşlar. Əlbəttə, bu «qüvvətləndirmə» universal deyildir, hər bir yazıçı öz fərdi istedadından çıxış edir, bəzən səhvlərə də yol verir, realizmə ifrat uyurlar. M.Hüseyn, M.İbrahimov, M.Cəlal, İ.Əfəndiyev kimi müqtədir ədiblərin əsərlərindəki obrazlar fəlsəfi-məntiqi düşünür, romantikləşir, sırf realizmdən çıxırlar.

Bədii yaradıcılığın fəlsəfi fikrə açılması o deməkdir ki, yazıçı bədii fikrin böhranından uzaqlaşır, əsərini siyasətləşdirmir. Yazıçı şəxsiyyəti onun estetik və bədii fəaliyyətinə münasibətindən,

varlığında estetikaya, estetik prinsiplərə necə yanaşması və bədii əsərlərində bunların inikası olunması ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Estetikliyin və bədiiliyin eyniləşdirilməsi hallarına rəğmən qeyd edək ki, bədii şüur yeri gələndə estetik şüurdur, lakin «ikinci» «birinci» deyildir. Sosial-əxlaqi şüur formalarının rəngarəngliyi, bir insan olaraq yazıçı fəaliyyətinin forma və məzmun zənginliyi ilə şərtlənir, mənəvi dəyərlərin müxtəlif növlərinin ifadəsi kimi özünü büruzə verir. Məşhur rus filosofu P.N.Feodeseyevin yazdığı kimi: Əgər bədii şüur yaradıcı fəaliyyətin, mənəvi istehsalın xüsusi forması kimi incəsənətin funksiyasıdırsa, estetik şüur estetik fəaliyyətin zəruri tərəfi kimi inkişaf etmiş sosialist cəmiyyətində elmi-tədqiqata olan, vaxtı çatmış nəzəri və praktik kateqoriyadır.

Yazıçı öz yaradıcı fəaliyyətində müəyyən tələbata ehtiyac duyur, ümumiyyətlə, tək-cə yazarlar, sənətkarlar yox, hər bir şəxs tələbatdan kənardə bir şey ortaya qoyammaz. Ona görə də estetik tələbatdan irəli gələn bədii şüurun yaradıcılıqda təzahürü bədii əsərin yazılmasını reallaşdırır. Bədii yaradıcılıq fəaliyyəti gözəllik qanunları ilə «dil» tapanda xüsusilə, formaca daha duyumlu,

rəngli, görümlü, ifadəli alınır. Biz vurğuladığımız kimi, Mir Cəlalin təsvir etdiyi mənzərələrin həyatiliyi bir yana, obrazlarının zahiri əlaməti, sifət cizgiləri, ədaları estetikadır! Burada onu da unutmayaq ki, bədii fəaliyyət, ümumiyyətlə, yazıcının mənəvi dəyəri kimi qiymətləndirilir və spesifik sahədir, əməyi sənət zirvəsinə yüksəldir.

Estetiklər, psixoloqlar, filosoflar araşdırmalar aparmış, yazarların, sənətkarların maddi-bədii materiallarına – əsərlərinə toxunaraq – təhlil edərək o qənaətə gəlmişlər ki, estetik və bədii fəaliyyətlərin münasibətlərində eyniliyin və fərqliliyin ziddiyyətli birliyi mövcuddur. Ona görə də estetik fəaliyyətin hər bir ifadəsini bədii fəaliyyətlə eyniləşdirmək düzgün olmazdı, bu iki sənət növləri ayrı-ayrı müəlliflərdə təzahür edir. Bədii yaradıcılığı estetik fəaliyyətə və eləcə də əksinə, qoymaq olmaz. Bu prosesdə bədii fəaliyyət estetik fəaliyyətin mükəmməl ifadəsini özündə ehtiva edir. Bədii material hər hansı bir estetik konsepsiyanı irəli sürməyə, yaxud onu inkar etməyə meyillidir. Forma məzmunundan «ayrılmaz», bir-birini tamamlayır. Mir Cəlalin «Açıq kitab», «Bir gəncin mani-

festi», «Yolumuz haynadır» romanlarında bu estetik-bədii meyar gözlənilmişdir.

Bədii fikrin maddiləşdirilməsi yazıçının həyat materialına yanaşma və onun bədii həlli üsulundan, özünün xarakterindən və sairdən asılı fəaliyyətdir. Əsərin ideya-məzmunu belə bir prosesdə, yaradıcılıq aktında hasilə gəlir – obrazların mənəvi-əxlaqi şüuru daha aydın, parlaq ifadə olunur. Bədii əsərin oxucu tərəfindən qavranılmasının mənası bədii materialın mənimsənilməsindən daha çox yazıçı şəxsiyyətinin əxlaqi və sosial keyfiyyətlərinin müəllifin fikir və hisslərinin, duyğu və həyəcanlarının, davranış və ideya əqidəsinin qəbul olunmasıdır.

Estetik tələbat eyni zamanda yazıçının bədii şüurunun təbiətini müəyyənləşdirir, subyektiv və obyektiv səciyyəlidir: yazıçının bədii zövqü, yazacağı materialın bədii ifadəsi, obrazların davranışı və ilaxır aparıcı elementlər (əlbəttə, geniş mənada) xarici mühitdən, ideologiyadan, oxucu dünyagörüşündən də asılıdır.

Mir Cəlalda şəxsiyyət konsepsiyası, şübhəsiz, əxlaqdan, insanın münasibətlərdə etik normaları gözləməsindən başlayır və obrazları bunu gözləy-

irlər, hətta bir çox qəhrəmanlarına yaşlarından asılı olmadan simpatiya bəsləyirlər. Bu baxımdan məşhur ədəbiyyatşünas S.Askoldov yazır ki, şəxsiyyət, adətən, ədəbiyyatda təsvir obyektinə ola biləcək xarakter, tip və tempərmentdən özünün müstəsna daxili azadlığı və xarici mühitdən tamamilə asılı olmaması ilə fərqlənir. Belə çıxır: müəllifin etik mədəniyyətinə hər bir adamın riayət etməsi onun dünyagörüşündən asılıdır. Daha doğrusu, həyatda vətəndaş olmağa borcludur və şəxsiyyət kimi davranmalıdır. Bu isə o zaman daha real görünür, qəhrəmanlar öz azadlığından çıxış etməli, xarici mühitlə əlaqəsini tənzimləməlidir.

Mir Cəlal hətta kiçik surətlərin hərəkətlərində bu keyfiyyəti nəzərə alır. Mənfi obraz kimi səciyyələnən Gəldiyev belə, cinayətə əl atmağını reallaşdıran ərəfədə, bu hadisədən xeyli əvvəl Səttar zadəni qəbul edib söhbətləşəndə etik normanı gözləməyi bacarmışdır, səviyyəsi daxilində hərəkət etmişdir. S.Askoldov qeyd edir «Cinayət şəxsiyyət pafosunun həyatda daha dərinədən aşkarlanması deməkdir. Deməli, məsələ əsərin bədii strukturundan, şəxsiyyətin görmə və onu bədii şəkildə

təsviretmə üsullarından yox, həyatın özündəki şəxsiyyətin aşkara çıxarılması üsullarından gedir».

Mir Cəlalin dünyagörüşü ilə onun qəhrəmanlarının iç dünyası arasındakı qarşılıqlı anlaşma şəxsiyyət bütövlüyünü realizə edir. O, bu təsvirlərdə fikrini (məqsədini) bildirmək üçün monoloji priyomlardan daha çox dioloji söhbətlərə üstünlük verir. Mir Cəlalin yaradıcılıq tərzindən irəli gələn dialoqlar bədii fikri daha aydın çatdırır. «Yolumuz hayanadır» romanında Mirzə Cəlillə Mirzə Əliqulu arasında dialoqda iki şəxsiyyətin xarakter-cizgiləri təsvir edilir: «Əliqulunun yəqini idi ki, Mirzə Cəlil fikirlidir. Hətta ən iztirablı, sarsıntılı zamanlarda da həyəcanını büruzə verməyən, müdrik sakitliyini mühafizə edən ədibin simasına çökən kədər buludu nədən, haradan ola bilər? Bir şey soruşmaq niyyətində idi ki, Mirzə Cəlilin simasındakı danlağı maraqlı dolu bir nəzər əvəz elədi:

- Əliqulu, uşağın neçə yaşını bayram edirsiniz?

- On yaşı tamam idi.

- Tarixi necə qoyulub, hicri, ya miladi?..

...Mirzə Cəlil sanki gözlədiyi cavabı aldığı üçün razılıqla əvəz etdi:

- Mirzə Əliqulu, miladi tarixlə qeyd olunan uşaqlara, çoxu da xaricilərin uşaqlarıdır, mənim yazığım gəlir.

Əliqulu Mirzənin sözündə mütləq bir kinayə gizləndiyini dedi:

- Miladi tarixlə qeyd olunanlar, əlbəttə ki, Allahın günahkar bəndələridir...»

Qısa verdiyimiz bu dialoqda hər iki görkəmli ədibin, mühərririn həyat pafosu görünür və hiss olunur ki, M.Cəlil bu şəxsiyyətlərə qarşı simpatiyası vardır.

Mir Cəlil söylənilən fikri təhkiyə ilə də vərərdi və hər iki obraz həqiqətin üstündə dayanardı. Ümumiyyətlə, əsərlərində həqiqətləri realistcəsinə təsvir edən ədib belə bir formuləni: biləni və həqiqət sahibininin bilməyəni, səhv edəni öyrətməsinə, daha doğrusu, müəllim və şagird münasibətini, yalnız pedaqoji dialoqu tanıyır. Bu yarımtezişin mahiyyətinə varıb antik estetikaya çıxanda Platon dialoqundakı monologizmin kifayət qədər güclü olmasına baxmayaraq, «pedaqoji dialoq» deyildir. Əslinə qalsa, filosofun dialoqları peda-

qoju məqsədlərin açılması üsulu idi. Lakin daha irəli gedərək dialoqun antik nümunələrini Sokratda görürük ki, o, bunun iki əsas üsulunu: sinkriza və anakrizanı qeyd etmişdir.¹²

Mir Cəlal hekayələrində də bu üsuldan məharətlə yararlanmışdır. Nəsrimizdə M.Cəlal qədər dialoqlara geniş yer verən ikinci yazıçı yoxdur. Əsası ondadır, bu dialoqun qəhrəmanları sadə kəndli, fəhlə, tələbədən tutmuş, alim, mühəndis, pedaqoqa qədər məqsədin açılmasını ifadə edirlər. Məsələn, məşhur hekayələrindən biri «İclas quru»sunda müəllif dialoqdan xarakterin açılmasında bədii vasitə kimi istifadə edir: «Məktəb müdiri bir neçə dəfə məruzəyə demişdi:

- Qızım, atanı çağır, vacib söz deyəcəyəm.

Quru cavab vermişdi:

- Mən iclasda olacağam.

Qız böyüyəndən sonra İclas qurusunun baş ağrısı daha da artdı. Qızı çox yerdən istədilər. Elçilərin hamısına bir cavab verilirdi:

- Anket doldurun, yoxlayıb baxarıq.

¹² Sinkriza: müəyyən bir predmetə olan müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin müqayisəsi; anakriza: həmsöhbətdən söz almaq, onu söz deməyə təhrik etmək, öz fikrini söyləməyə məcbur etmək kimi başa düşülür.

Ancaq məhəbbətinə sadıq olan Əsgər adlı bir şofer İclas qurusundan əl çəkmədi. Meyransa Əsgərlə qohum olmağa razı idi. Kişinin qılığına girmək istəyirdi:

- Kişi, Məruzəni istəyirlər axı.
- Konkret danış, kim istəyir, hansı şərtlərlə?
- Şofer Əsgər!
- Ərizəsi hanı?
- Ərizəsi yoxdur.

- Bəs niyə havayı danışırısan? Meydanda nə ərizə var, nə anket, nə zəmanət...»

İstedad da buna bənzər. Sənət dünyasına gələndə:

- Nə ərizə yazır, nə anket doldurur, nə zəmanət alır...

Yazıçı və şəxsiyyət – yaradıcılığın bədii təxəyyülü və mənəvi-əxlaqi dəyərlərin inteqrasiyasından bəhrələnən, həyata öz baxışlarını obrazları vasitəsilə təsir göstərən və iddialı olan insandır. Onun xarakterindəki gözlənilməzlik və reallıq sadəcə qavranılır, heç bir qeyri-adilik, cəmiyyətə aqressivlik, adamlara laqeydlik keyfiyyətləri görünür. Ağıllı siyasi elita bundan qıvcıqlanmır, xoflanmır, əksinə, öz payını götürür. Yazıçı şərə

qarşı öz ideal surətlərilə vuruşur, əlləşir, dünyanın mükəmməlliyinə çalışır və həmin dünyanı seyr edir. Xeyirxah düşünür, yerdə özünə cənnət tapır, şəri isə cəhənnəmə göndərir. Belə qənaətə yalnız böyük ədəbi şəxsiyyətlər gəlirlər. Mən Mir Cəlal sənətinə, yaradıcılıq proqnozlarına varid olanda söylədiklərimə bir daha inandım və görkəmli yazıçı Tomas Vulfun sözlərini xatırladım, fikrimi bu iqtibasla tamamlayıram: «Mən və ya şəxsiyyət xarakterin dərinliyinə və qüdrətinə görə qeyri-ixtiyari olaraq, özünün ideal obrazını zorla insanlığın təsəvvürdə təcəssüm etməsinə meyl göstərir. Buna görə də belə çıxır ki, ən böyük dolaşılıq dünya tarixindəki ən əhəmiyyətli və təkrarsız fiqurlarla əlaqədar yaranır. Böyük yazıçının şəxsiyyəti demək olar ki, qaçılmaz şəkildə əfsanə yaradır».

İKİNCİ FƏSİL

ŞƏXSİYYƏT: SOSIAL MÖVQENİN FƏAL- LIĞI

Nəsrdə şəxsiyyət başlanğıcı insanın daxilən güclənməsi ehtirası – onun sosial, psixoloji və əxlaqi-məişət strukturunun vəhdətdə götürülməsi, xüsusilə, roman janrında əksini tapır. Lakin bu komplekslər birdən-birə deyil, tədricən inkişaf edir. Bu tezisdən çıxış edərək «Dirilən adam»dakı **Qədir obrazı** İnsanın «Mən»i varlığını şərtləndirmədiyini əks etdirir; öz qəlbinin səsini eşidir. Savadsız, iyirmi beş yaşlı bu adamın fiziki həyatı çətinliklərlə üzləşir – ömrünün ilk illərindən: hələlik bir qızı dünyaya gəlmişdir. Pisliklər, məkrli «yaxşılıqlar» müqavimətsiz onun qarşısına çıxmışdır. Halbuki onun xeyirxahlığı üçün potensialı çox-çox dərinədir. Qədir Bəbir bəyin «xeyir-duası» ilə haralarasa yol gedir: həqiqətən o, nabeləd, təhlükəli yollarla pristavın hüzuruna çatmalıdır. Mir Cəlal bu ilkin gedişi (həm də mənəvi-əxlaqi cəhətdən) «qırmızı və qara» adlandırmaqda yanılmışdır. Qara rəngdə ağın itməsi, qırmızı rəngdə

dava, müharibə – ölüm simvollaşır. Məlumdur ki, insan öz davranışı ilə xeyirxah əməllərin sırasını, düzülüşünü pozmağa qadirdir. Deməli, azadlıq hər iki rəngi özünə tabe etməlidir və əxlaqi normalardan yaxşısını seçməlidir. Məhz belə məqamlarda qara rəng (qara gün) fəallaşır. Haşiyə çıxım ki, bunu astronomik yozum da təsdiqləyir: 1991-1995-ci illərdə Uran planetinin aydınlıq və duruluq gətirdiyi açıqca hiss olunmuşdur. Qaranlıq getdikcə öz gücünü, təsirini itirmişdir.

Qədir üçün hələ qeyri-aydındır ki, o, nəyin və kimin dalısınca gedir? Hansı keyfiyyətləridir, Bəbir bəy onun üçün əl-ayağa düşmüşdür. Mir Cəlal sənətkar qələmilə Qədiri bu səfərə yola salır; on-suz da kənddə doğulub böyüyən bu cavan üçün qorxu elə də şiddət doğurmur; əksinə, mənərə xoş ovqatı yaradır: «Qatarlar dağa dırmaşdıqca yol qısalır, dağlar ucalır, şəhər və bütün aran yerin dibinə çökür, ayaq altında qalırdı. Hamarlı dərəsindən yoxuşa çıxanda dağ boyu, dolayı bir cığır uzanırdı. Ağ qurşaq kimi yaşıl dağın qarnına dolanan bu cığır getdikcə yüksəlirdi. Yolun kənarından sallanan həmişəcavan palıd, nar ağacları zümrüd tac kimi yolun üzərində çataqlanmışdı.

Qədir qatırın yalından yapışıb belinə mindi. Bir əlini yarpaqla budaqlara toxunduraraq oturdu. Sanki bundan uşaq kimi xoşlanırdı. Altındakı qatır dodağını uzadıb budaqları qamarlayır, tikanları hiss etdikcə buraxırdı». Qədirin içərisi, varlığı tərtəmizdir, riyadan uzaqdır, həm də sadələvhdür, ona ailəsini dolandırmaq borcu hər şeydən üstündür.

Romanın ilk səhifələrində təsvir edilən bu epizodlar oxucunun özündə bir ovqat yaradır: Ağır həyat keçirən cavan Qədiri irəlidə çox şeylər gözləyir; həyata hazır olmalıdır. Hələ ki, enerjilidir, sevdiyi arvadı Qumru və əziz qızı Faxirə ona ümid bəsləyirlər. Qədiri hələlik qaranlığa bələyib aparən bu dağ-dərə, meşə yolları romantik təsiri bağışlayır. Cavan bir qatırçı da öz bayatısını oxuyur, Qədirin intizarından xəbər verir:

Əzizim yaralandım,

Ox dəydi paralandım.

Mən səndən ayrılmazdım

Zülümnən aralandım.

Bu zirək, güləruz oğlan Abışdır. Yazıçı bu surət barədə qısa arayış da verir: «Onun səsi Qədiri daha da heyrətləndirirdi. Zahirdə avam və

duyumlu görünən bu oğlanın təmiz, təbii səsi su kimi sərin və təsirli idi. Oxuduğu sözlər ürəkləri tərlədirdi. Meşələr, dərə-təpələr, oyanmaqda olan təbiətin gizli səsi ona cavab verirdi...»

Mir Cəlal nəsr poetikasına xas bir üslubla oxucuda vahimə – qorxu hissini aşılamaq istəmir; insanlar özlərində əhval-ruhiyyə aşılmalıdırlar; hər hansı bir ümid (ideal) təsəvvürü maddiyyatdan (qazandıdan) üstün tutulsun, asketik, ruh-dandüşmə halı həyat tərzinə çevrilməsin və insanların mənfi emosiya üstələməsin. Gözəllik daha çox öz qiymətini almalıdır. Qədri də məhz təbiətin gözəlliyi müşayiət edir, ta vəzifəsinin icrasına qəddər.

Qədir artıq öz vəzifəsinin icrasına – qarovuluna əməli başlayır. Çox qısa vaxtda o, vəzifə borcunu sərt xasiyyətilə davam etdirir: Uzunbiğ, çalper kişi sərhəddən, ağ mərzdən içəri girəndə, çadıra yönələndə Qədirəndən «cavabını» alır. Bəlkə də iş başqa cür tamamlanardı. Lakin bu adam Qədri təhqir edir, «bu ayrımı kim qoyub bura?» sualının müqabilində hadisə baş verir və üstəlik sillə dəyir Qədirə.

Biz Qədirdə mənlik hissini baş qaldırmasına qürurlanırıq. Adətən, nəsrə belə hallar qədirlərin susması, heç bir reaksiya verməməsilə nəticələnir. Lakin Qədir tufəngin qundağı ilə sinə taxtasına vurur, kişi kürsü kimi mayallaq aşır, papağı kənara dığırlandır. Bu adam Məşədi Süleyman idi. «Böyük adamlarla, dövlət məmurları ilə rəftarı bacarmadığına görə Qədiri çadırdan uzaqlaşdırdılar. Qoruğa, **erməni kəndlərindən alınmış otlaqlara** (kursiv mənimdir) təyin etdilər». Məhz bu təyinatdan sonra Qədirin mənəviyyatında, zehində oyanış baş verir, tərəddüdlər, içərisində suallar yaranır: «Qədir iki ay iyirmi bir gün qoruqlarda qarovul durdu. Ancaq həmişə vahimə, intizar, nigaranlıq onun zehni gəmirirdi. Sular bulanır, rüzgar pozulur, ara daha da qarışır, camaat çaxnaşır, böyüklər başını itirir, dəqiqədə bir əmr çıxır, xəbər çatırdı».

Əxlaqi rəzalət hələ Qədirin varlığına təsir göstərməmişdir, o, bu miskinlikdə inamsızlığın, ümitsizliyin, qorxunun, kimsəsizliyin, tənhalığın vahiməsini görməmişdir. Qədir düşdüyü konkret sosial şəraiti, həyat məqsədini dəyişdirmək iqtidarında deyildir, halbuki buna hazır olmalıdır. Mir

Cəlal Qədirin həm Məşədi Süleymanı döyməsində, həm də qarovulda qaraltıya atdığı atəşdə onun peşimançılıq hissini önə çəkir...

O, keşikdədir – vəzifə başındadır, sərvaxtdır. Qəfil hənirti duyur. Cəld ayağa durur. Hənirti erməni tərəfdən gəlirdi. (Yazıçı erməni xislətini kiçik bir nüansla oxucuya çatdırır). Qədir ölümə yaşamaq dilemmasında həyəcan keçirir, dəhşət onu bürüyür. Qədir iyirmi beş yaşında ilk dəfəydi belə qorxu, psixoloji sarsıntı yaşayır: «Bu çağırış uzaqdan, dərinədən gəlsə də onun nazik, soyuq bədənini silkələdi, bir anda o, hər şeyi unutdu. Bu qaranlıq, yalnızlıq, qorxu və dəhşət içində bir şey – arxada vədlərə görə buraxıb gəldiyi kasıb ailəsinə xatırladı. Sinəsindən soyuq bir ah qopdu. Sanki keçən günlər, ailəsilə keçirdiyi möhtac, lakin mehriban günlər gəlib nəzərində dayandı. Qədir görürdü ki, bu qaranlıq, qarışıq yerlərdə, dövlət qulluğunda çox şeydən yadırgasa da yalnız bu duyğunu, ailə məhəbbətini itirməmişdir. Kənd, bahar səhəri, qığıldayan, oynayan Faxirə, ona lay-lay deyən Qumru, xalı pişik gözünün önünə gəldi». Qədir hələ qorxulu tərəfin cavabını verməmişdir, amma onun romantik düşüncəsinin

mərkəzində ailəsi dayanır. Bəli, bu, onun bütöv şəxsiyyət olduğuna ilk işarədir. Bütövlük ailədə məhəbətdən qaynaqlanır. Qədir situasiyanın ölümə daha çox əsas verdiyini anlayır. Və eyni zamanda peşimançılığını da: Ona bu qulluq lazım idi? Sakit, birtəhər yaşayırdı, amma arvadı, qızı onun yanında idi: «Budur, Faxirə qollarını açıb atasının üstünə atılır, Qumru isə ona baxıb yalvarır: - Gəl, biz istəmirik, pul da, çörək də istəmirik, heç nə! Heç nə! Biz səni istəyirik. Gəl! Ürəyimin bəndi, evimin dirəyi, gəl!» Maraqlı deyilmi? Mir Cəlal kəndindən, doğma ocağından ayrılmağın həsrət hissi oyatdığını təsvir edir. Bir xeyli əvvəl əlindən xəta çıxaran, sonra daha bir «xətaya» rəvac verən Qədirə kövrək qəlb, xoş hiss baş qaldırır. Əsil psixoloji situasiya yaranır və Qədir «əməl ahəngdarlığı» anlamı ilə üz-üzə qalır. Bu elə anlamdır, «kiçik şər» Qədirin şüurunda ya qalib, ya da məğlub duruma gəlməlidir. Oxucu «kiçik şər»in məğlubiyyətini görür (Bu vəziyyət Mir Cəlalin «Bostan oğrusu» (1935) hekayəsində verilmişdir). Qədir düşmən yaxınlaşdıqca, daha da ayıq dayanır və güzəştə getməmək kompleksi özünü büruzə verir. Bununla («gavuru» öldürdüyü

üçün – A.E.) onda mərhəmət hissi baş qaldırır. «Kiçik şər» insan ölümünə səbəb yaratmışdır. Mir Cəlal ən kulminasiyalı nöqtəni qabarıqlaşdırmışdır. Qədirin «daxili monoloqu»na diqqət yetirək: «...Daxili bir pərişanlıq onun ruhunu əzirdi. «Yaşamaq üçün yaşamaq istəyəni məhv etməyi, həyat axtaranları məhv etmək zərurətini, yerləri qanla suvarmağı mənə haçan, kim öyrətdi?»

Qədir özünə, hərəkətinə nifrət edir, əllərində canavar tükü, pələng dırnağı görür, yer əkən, oraq utan əllərinin müqəddəsliyi və təmizliyini itirdiyi üçün peşimanlıq çəkir, məyusluqla başını aşağı salır. O, tətiiyi buraxır, başını soyuq qundağa söykəyib, kədərli bir halda yaralı quş kimi dayanır. Gecənin sərin, oxşayıcı mehi onu alıb ayrı aləmlərə aparır. «Yox, bu, ayrı bir aləm deyil. Bu, onun öz kəndi, öz kövşəni, belləyib arpa səpdiyi Düzyurtdur... Göy şaqqıltısı, ılıdırımdan sonra kükrəyib gələn bulanıq su əvvəl onun topuqlarına çıxır, sonra yuxarı qalxıb onu ağzına alır. Onu sel aparır, daşlara, kəsəklərə, kötüklü ağaclara, qoyun-quzuya, daha uzaqlardan axıb gələn, çabalayıb hay-haray salan adamlara qatıb aparırdı. Təpənin başında dizinə döyüb ağlayan Qumru

gah görünür, gah da yox olurdu. Deyəsən, o, Qədiri axtarırdı. Qədir uzun, geniş çaylağın ağır daşlarını, köklü kötökləri qucaqlayıb bir an dayanır, üz-gözünün palçığını silib yuxarıya baxır, gücü gəldikcə qışqırırdı:

- Qumru, Qumru! Uşaq hanı? Uşağı harda qoymusan, ağız?»

Mir Cəlal nəsrində, o cümlədən «Dirilən adam»da bədii təsvir məişət fəaliyyəti kontekstində sosial imkanların təşəkkülü və realizəsi, həyatın məqsədyönlü hərəkəti inkişafda olan (əlbəttə, tədricən) tələbatların motivləşdirdiyi davranışdan idarə edilməsi zərurətini doğurur.

Qədir obrazı «əbədi» suallar qarşısında qalmır, buna hacət də yoxdur; düşdüyü feodal mühit və maddi ehtiyacdır ki, onun davranış xəttində hərəkətlərinin müəyyən sistemi hələlək ailəyə bağlılığı və ehtiyacdən qurtulmaq məqsədidir.

Qədir maraqlıdır ki, təsadüfi hadisələrin qarşısında duruş gətirir və bundan sonra sosial və mənəvi tələbatlar intuitivdir: onun «insanlaşması» bioloji yetkinlik həddini (artıq iyirmi beş yaşındadır) ötmüşdür, dünyanın siyasi qarşılıqlı münasibətlərində, təhsil almamasında, yaşlı nəsillərin

təcrübəsini görməməsində baş verir. Lakin o, ünsiyyətə, əməyə, ailə vəzifələrinə yiyələndiyi üçün sosial hissi, xarakteri formalaşır. Yazıçı təqdimatında: «Nömrəsiz kamera bu hay-küydən uzaq idi. Burada qəmli bir sükut hakim idi. Hər şey köhnə qaydasında davam edib dururdu. Yaxın günlərdə buraya atılan Qədir hamıdan artıq iztirab çəkirdi. **O, təcrübəsiz, aciz, məzlum bir insan idi** (kursiv bizimdir). İnsan gənc yaşlarından hələ yetişməmiş sosial tələbatları sadə, bəlkə də sadələvh üsullarla təmin etməklə, hazır davranış nümunələrilə eyniləşdirir, həyatın diqtəsinə müticəsinə tabeçilik göstərir. Şübhəsiz, romanda verilməsə də Qədir əxlaqi yetkinlik çağlarında həvəslə özünün məqsədini (idealını) axtarmışdır. Biz o iddiada deyilik ki, Qədir rus inqilabçı obrazlarına bənzəmişdir və cəmiyyətdəki bərabərsizliyi dərin dünyagörüşü ilə başa düşmüşdür. Əsla, lakin ilk mərhələdə onu ailə qurmaq, ev-eşik sahibi olmaq düşündürmüş və istəyinə çatmışdır. Namuslu Qumruyla evlənmiş, Faxirə qızı dünyaya gəlmişdir. Digər mərhələdə Qədiri dilənçilik kökündən çıxması, əlinin zəhmətilə çörək qazanması məşğul edir, dəfələrlə fikir-xəyalından bu məqsəd keçir. Hər iki sosial-

mənəvi situasiya onun varlığını daima sıxır, daha yüksək məqsədlər arzulamır. Bu vaxt Qədir dərin uğursuzluq və məyusluq hissləri keçirir, dünyaya münasibəti dəyişir. Lakin yenə gündəlik stereotiplər onu buraxmır. Bəbir bəyin əsərə daxil olması xeyli ümidləndirir, hətta yüzbaşı barədə yaxşı düşünür, oxucu əvvəl bu gəlişin mahiyyətinə varmır, kəndin başçısı nəzərində yanaşır, elə Qədir də, onun arvadı Qumru da. Bu zatıqırıq hiyləgərlə aralarında söhbət olur: «Bəbir ikinci kərə gələndə Qədir daha o qədər təşvişə düşmədi. Bəy özü də bunu hiss etdi. Çubuğunun külünü yerə silkələyə-rək, dik-dik rəncbərin üzünə baxırdı. Tuluq büzməsi kimi bürüşük, qaralmış dodaqlarını çevirdi. Yandan düşmüş dişini yerindən çirtatdı və danışdı:

- Qədir, sənin can naloqundan nə qədər durur?

Qumru qalayı getmiş paxırlı tiyançanı gətirib, küncə qoydu:

- Ay bəy, buyur zəhmət çək, bura finxır, - dedi.

Qara çadranın altından gözünü Bəbir bəyin üzünə zillədi: «Bəy olanda nə olar, başı batmış nə

qədər kifirdir. Çənəsi bel, burnu bıçaq sapı, saq-qalını dovşan otlamış, zalımın bığ yerlərindən deyəsən siçan quyruğu sallanır. Çənəsinin yanları dağ suda pörtənməmiş kimi işım-işım işıldayır, yanağında il yarası, qırışıqlar, çal-çarpaz cizgilər arasında bürüşmüşdü. Allah göstərməsin «cəhənnəmdən bezbilet qaçan» beləsinə deyərlərmiş».

Dialog dərinləşdikcə Qədirin xarakterindəki bəzi cəhətlər üzə çıxır, kasıbçılığa nifrətini gizlətmir. Belə xoş, səmimi fikir Bəbir bəyi «günah özündədir» qənaətinə gətirir. Bu isə o deməkdir, bəy öz niyyətini asanlıqla həyata keçirəcəkdir – dəqiq proqnozdur. Bununla yazıçı «hisslərin məntiqi»ni hazırlayır, Qədir kimilərin hazır hərəkət etalonlarını təqlid edir, özünə lazım olan ideyasını təcrübədə sınaqdan çıxarmağı qətiləşdirir. Adətən, insan gerçəkliyin, arzuların və imkanların münaqişəsini görmür, özünü sadələvh inamda tapır. Məşhur rus psixoloqu İ.S.Konun ifadəsincə, «Kim olmalı?» əxlaqi sualı yaranır.

Bəbir bəy sosial baxımdan məsələyə hazırdır, hər halda təcrübəlidir, Qumrunun gözəlliyinə acı ehtirası onun fəndgirliyini daha da çevikləşdirir, inamını artırır. Dialog hələ davam edir:

«- Əlbəttə, günah özündədir! Lap özündə!

- Yəni necə buyurursunuz, a bəy?

- Necəsi yoxdur, allah varı gətirib qar-yağış kimi bacadan tökməyəcək ki! Böyük sözünə qulaq assaydın, əlbəttə ki, varlı olardın!

- Mənmi qulaq asmamışam, a bəy?

- Bəli, sən.

- Mən ha?

- Lap elə sən, Qədir, sən cənabın!

- Mən sizin hansı sözünüzdən çıxmışam? Xeyr, a bəy, mən nəkarəyəm? Mənim borcumdur, nökrəçiliyim var! Niyə elə deyirsiniz, bəy?

- Yox, qulaq assaydın, indi sən də bir kişi idin.

- Bu çörək gözümü tutsun əgər mən siz deyəndən çıxmışamsa...»

Mir Cəlal hadisələrin geniş epik təsviri üçün «Bəbir bəy – Qumru» xəttini ortaya atmaqla, həm oxucu marağını nəzərə alır, həm də obrazlarını çeşidləyir. Bu qəhrəmanlar sosial baxımından yetkin şəxsiyyət olaraq (mənfi də şəxsiyyət statusu daşıyır) öz həyat fəaliyyətlərini idarə etməyə qabildilər, hər birisi onun qismətinə düşən taleyin öhdəsindən gəlmək fəhminə malikdilər. Belə şəx-

siyyətlər həyatda öz mövqeləri haqqında müəyyən dərəcədə biliklərə, təsəvvürlərə, sərvət meyillərinə yiyələnirlər. Qədir babat yaşamaq uğrunda Bəbir bəyin tapşırığını yerinə yetirir; Bəbir bəy intim hisslərini ödəmək üçün riyakarlığa əl atır. Məşədi İslam dostluqda sadıqdır, Qumru analıq və namusluluq qüdsiyyətinin quludur və ilaxır həyatı prinsipləri seçmişlər, davranış xətlərini müəyyənləşdirmişlər. Romanın tutumu nöqtəyi-nəzərindən yetkin şəxsiyyətlər olaraq, bəzi məqsədləri daha vacibinə, mühümünə tabe edirlər, taktiki vəzifələri strateji planların icrasına yönəldirlər və daxili tələbatlara üstünlük verirlər. Qədir də, Bəbir bəy də məqsədlərinə çatmaq üçün müvafiq vasitələr seçirlər. Hətta başqa adamlarla, qruplarla birgə hərəkət etməyi bacarırlar. Belə şəxsiyyətlər artıq həyatı niyyətlərinin icrası üçün özlərini hazırlayırlar, bəzən də ehtiyatlanırlar. Bəbir bəyin təklifini qəbul edir, Bəbir bəy məsələni məxfi saxlamağı tapşırır: «Gözlə, söz burada qalsın ha! Bu, divan işidir!.. Gəlib-getməkdən yağır olublar. Pul deyənə, camış gətirənə bax. Onları astanadan qovurlar. Sən istəyirsən mən də pristavın yanında üzüqara olum? Olmaz axı, bura hökumət qulluğudur...»

Qədir isə ümidlidir, arvadına qol-qanad vermək istəyir: «Ağız, heç fikir eləmə, birə min gələcək, - deyir. – Allah qoysa, qulluqda hamısının əvəzi çıxar, arxalıq nədir, sənə lap məxmər don alaram» - nikbinliklə dillənir.

Qədir öz davranışında bilavasitə ətraf şəraitin təzyiqindən nisbi qeyri-asılılığa nail olur. On da təsəvvür yaranır: hərəkət tərzini, keçdiyi yol dəyişkən sosial şəraitə uyğunlaşacaq, öz vəziyyətini düzəldəcək, həyatı ziddiyyətləri yoluna qoyacaqdır. Bunun üçün Qədir həyat fəaliyyətilə hərəkət edərək iradəsini, psixoloji ehtiyatlarını səfərbərliyə almalıdır. Beləliklə, «Mən»ini qorumaq iqtidarında olmalıdır!

Onu çətin yol – hərəkət gözləyir. Qədir obrazında daxildəngəlmə intuisiya güclüdür və bu, şəxsiyyət üçün münasib silahdır – vasitədir. O, Xaçbulaq rəisinin dayə qarovulu təyin olunursa, sevinmir, ürəyi başqa bir olayın baş verəcəyini xəbər verir. Qumruda da qadın hissiyyatı güclüdür. Ər-avad Bəbir bəyin bircə bu niyyətini başa düşmərlər, hansı ki, məsələnin, romanda qoyulan bədii problemin fəlsəfəsi bundan başlayır.

Qədirin ailəcanlığı bir şəxsiyyət kimi onu ucaldır, fəvqə qoyur. Onun ətrafındakılarda bu keyfiyyət yoxdur, müəllif, görünür, belə bir niyyə-tə gəlməmişdir. İnsanın həyat fəaliyyətinin idarə olunması onun ailəsindən qidalanır və davam edir; bu isə həmin şəxsə sosial-əxlaqi tələbat doğurur, ictimai müstəvidə nəinki fərdi inkişaf (ontogenez) gedişində tarixən formalaşır və əmək fəaliyyətinin, sosial təşkilinin mürəkkəbləşməsi baş verir. Qədirə o ümid var ki, işləyərkən, zəhmətin yüngül-ağırlığına baxmayaraq vəzifəsinin, funksiyasının icrasında fəaliyyətinin məsuliyyətini nəzərə alacaqdır. Lakin Qədir dilemma ilə üzbəüz qalmışdır: ailəsi necə olsun, onları başsız qoymaq insafdanmıdır: «Qumrunun halını Qədir yaxşı düşünürdü. Kənddə onun kimsəsi yox idi. Yaman gündə qapısını açıb, dərđini soruşan yalnız Məşədi İslamgil idi. Məşədi İslamın da işi Qədir kimi düz gətirmirdi, güclə dolanır, gah bu kəndə, gah o kəndə kərpic kəsməyə, əkinə-biçinə gedirdi. Hətta Qumrunu özüylə aparmaq fikrinə düşür, amma bunun çətinliyini təsəvvürünə gətirir. Bəbir bəy bu addımın tamamilə əleyhinə çıxır: «Bu nə fikirdir? Elə iş olarmı? Ev nədir, zad nədir! Sən bu kənd

tərəfindən qulluğa gedirsən. Evin burada qalmasa sənə kim qulluq verər. Bir dəqiqə inanarlarmı?..» Məntiqcə düzgün qərardır, Qədir kəndi təmsil edir. Bir də bütün qurulan tələ Qədirin arvadını ələ keçirmək deyilmi?! Qumru Qədirdən heç də az tələş keçirmir, bu, səbəblidir: «İndi Qumru kənddə yalnız və köməksiz idi. Mühəribə günlərində yatalaqdan ölən anasından sonra təsəllisi yalnız Qədirin, özü kimi adamsız bir gəncin qucağında tapmışdı. Həyat ona bunu da çox gördü. İndi öz əlilə Qədiri gör haralara, əlçatmayan uzaqlara, həm də təhlükəli yerlərə yola salırdı».

Qədir bir şəxsiyyət olaraq, təcridcən dəyişir, şüurunda iddilik psixologiyanı həyat idrak tərzinə əvəzləyir. Onda vətəndaşlıq, insan fəzilətləri, ümumi və xüsusi həyat vəzifələri arasında fərqlər meydana çıxmağa başlayır. O, anlayır ki, kənd-kəsəyin, hökumət qayda-qanununun, adət-ənənələrin özü ona həmişə düzgün istiqamət göstərmir. Bunu ilk əvvəllər yox, başı daşdan-daşa dəyəndən sonra öz vəziyyətindən narazı olmaq üçün obyektiv əsasa malik siniflərin, təbəqələrin subyektləri zəminində hiss etmişdir. O, mənəvi cəhətdən elə səviyyəyə qədər inkişaf etməlidir –

nəinki özünün, camaatın, xalqın əzab girdabında yaşaması sosial etiraz doğurur. Halbuki, yenicə qoşulduğu mübarizə yolunda insan ideali və ictimai sistem idealını dərk etməlidir.

Qədirin üstünlüyü onu axıradək qoruyur; bir əsas səbəbi təbiətin yetişdirdiyi təmiz, sadə, ziddiyyətlərdən uzaq bir məkanda doğulması, bu paklığı içərisində, əqidəsində və namusunda qoruyub saxlamasıdır. Mir Cəlal həmişə Qədiri belə yerdə, havada təsvir edir. O, şəhərdə də işə göndərilə bilərdi, lakin belə olmur. Qulluğuna gedəndə belə, təbiət onu tənha buraxmır. M.Cəlal bu məqamlarda oxucu ovqatını yerində qiymətləndirir. Kənddə böyüyən Qədirin özü başqa bir mənzərəyə düşməsindən zövq duyur: «Aranda ağır işdə böyüyən, mahalda nabeləd olan Qədir ömründə bu yaylaqları görməmişdi. Ona görə hər addımda maraq və həvəsi artırdı. Qatırçılar bu yolda araba aşmasından, adam uçmasından faciəli hadisələr danışdılar. Doğrudan da qurşaq kimi nazik yola araba salmağın nə qədər cəsarət istədiyini düşünür, əyilib dərənin tərkinə baxırdılar...»

Qədir sanki ilk dəfəydi doğma Azərbaycanını görürdü, onun mənzərəsinə, adamlarına baxırdı.

O, yorulmuşdu, baş qaldıran otun üstünə uzanır, dirsəklənir. Diqqətini qatırçılardan arasında yumru, uzunsifət, ağsaqqal kişi cəlb edir: «O, dəsmalını açıb, yoldaşlarına təklif etdi. Şor-çörək tikəsini orduna basır, yağ-bal kimi şirin-şirin yeyirdi. Yeyirdi, ancaq qara tikişli ilməyə bənzəyən gözlərini uzaq mənzərədən, arandan ayırmırdı». Və xatirələrə – Nikolay vaxtına qayıdır. Nostalji hiss qəlbini titrədir: «A gidi-gidi dünya, bir vaxt var idi Nikolayın soldat-qazağı bu yollarda mıxtöyləsini bərkitmişdi qarışqa kimi. **Haxçılar** (erməni qızları – **A.E.**) zıncırovlu faytonlarda parıltı ilə budu belə gəlirdi ki, odu elə gedirdi, hanı bay-aqkı Nikolay?» Cavan oğlanla ağsaqqal kişinin uzun sürməyən söhbətini eşidən Qədir, gələcək əməlini düşünür, siyasətin ilk cizgilərini «oxuyur».

Yeri gəlmişkən, romanda Mir Cəlal ermənilərin azğınlığını, quldur xislətini təsvir edir. Unutmayaq ki, əsər 1934-1935-ci illərdə yazılmışdır. Onlar əlli ildən sonra da öz alçaqlığına əl atdılar. Qədir eşidir ki, yollarda ermənilər rahatlığı pozurlar. Ağsaqqal kişinin dilindən: «Bundan bu yana yollar qorxuludur, oğul, ermənilər rahat olurlar. Yaraq-yasağını yüklərdə gizlət. Yoxsa nə

lazım, mərdimazara rast gəldin... - eşidir». Və yolda ermənilər Qədirgilə hücum çəkir, ağsaqqal birtəhər onları xilas edir...

Şəxsiyyət olaraq, tədricən həyatın mənası, səadət təsəvvürləri (arvadı, qızı üçün) Qədirin əxlaqını tamamlayır və bu cür də olmalıdır. Yazıçı ideali üçün belə təsəvvürlər davranışın tənzim edilməsində Qədiri gələcəyə hazırlayır. Bu isə ona imkan yaradacaq ki, gerçəklikdən irəli gələn, keçmişini və indisini əhatə edən, həyatın mənasını, yaxşı yaşamağın zəruriliyini, haqqın, ədalətin bərqərarlığını qüvvəyə mindirən sosial-siyasi prinsiplərə, şablonlara şəxsi münasibətini aydınlaşdırmağa şərait yaratsın, özünü istiqamətləndirmək psixolojisini doğursun. Kamera yoldaşlarından Qiyasın xüsusi rolunu qiymətləndirir. Maraqlıdır ki, Qədir dünyaya (Azərbaycan məkanında) və özünə münasibətini formalaşdıran, mühitdən narazılığını, özünü dəyişdirməyə səyini, əxlaqi dəyişməyə nailolmanı qavramağa çalışır.

Qəirdə özünə tənqidi münasibət vardır, amma bu məişətçilik səviyyəsindədir, ona görə ki, siyasi müstəviyə yenicə çıxmışdır. Lakin hökumətdən narazılığı və onu dəyişdirməyə səyinin

mahiyyətində dayanan münasibətlər hələ kütləviləşməmişdir, əxlaqi göstərişlər səviyyəsindədir. Hərçənd, Qədir bu gedişi dərk olunmuş zərurət kimi bəyənir, öz dünyagörüşü qismində sosial inkişafın yeni mərhələsinə ümid bağlayır, davranış sistemlərinin dəyişməsinə inam gətirir. Bu məqamda da Qədir namus kodeksindən çıxış edir: «Qədir başı aşağı yeriyir, böyük və son bir ümid arxasınca yeyin gedirdi. Gedirdi və ürəyində sözlər arayırdı. «O, mehriban və işıqlı üzünü bizə çevirib soruşacaq. Şeyx nurani saqqalını tumarlayacaq, bizimlə salam-kəlam edəcək. Mən utanmaqlığı, sıxılmağı bir kənara qoyub danışacağam, ürəyimi boşaldacağam. Hər şeyi deməyəcəyəm. Onu inandıracağam ki, sarıqlı mollanın dərdi-başı öz qarnıdır. Yüzbaşı xalqın namusunu gözləmək əvəzinə, kasıbların arvadını ələ gətirmək üçün tülkü hiyləsi qurur. Kəndin ağsaqqalları da onlara qoşulur. Mən yekəlikdə adamın diriliyini danırlar. Dirigözlü adamı öldüyə çıxırlar. Möhür basıb qol çəkirlər. Məni öz evimə qoymurlar. Bu hansı şəriətdə var? Qanun beləmi deyir? Ədalət bəs hənmi?...»

Bu monoloq sərtidir, yumşaq intonasiyada səslənsə də. Həyatın mənası barədə Qədirin təsəvvüründən irəli gəlir, cəmiyyətin qiymətini əks etdirir ki, bunlar insana xas əxlaqi normaları ödəmir. Əxlaqi ideal haqqında Qədrin təsəvvürlərini alt-üst edir, reallığın obrazını yaradır. Əxlaqda belə bir formulə mövcuddur ki, normalar, adətlər məcburi olan, yaxud yol verilən nöqsanlardan bəhs edərsə, ideallar arzu olunan davranışı göstərir. Mükəmməl ictimai quruluşun obrazlarının tərkib hissəsi kimi təzahür edən ideallar eyni zamanda cəmiyyətə və onun qəbul etdiyi adətlərə yönəldilmiş tələbdir. Qədirin yaşadığı sistem isə «mükəmməllikdən» uzaqdır; hələlik «xeyir» «şərə» uduzur, «ədələt» «haqsız»lığa tab gətirmir; «vicdan» «abırsızlığı» üstələyə bilmir və sairə.

Oxucuda elə təsəvvür yaranmamalıdır, Qədir obrazı hələ tam yetkinləşməmişdir və əslində yazıçının bunu gözləməyə ehtiyacı qalmır. Qədirin bir insan olaraq ideali vardır; axı hər bir şəxsiyyətin «ideali» yoxsa «ideyası» omlalıdır. İnsan ideali dağılırsa, ideya onu irəli aparır. İnsan ideali mümkünsüzdür, çün, insan sona çatmaqda gücsüzdür: - İnsanın dəyəri əvəz oluna bilməyən tari-

xən vahid insandadır. Bu dəyər o vaxt toxunulmazdır – insana obyekt nəzərində baxılmasın. Bütün insanların bərabərliyi ideyası yanlışdır, absurdur. Lakin fərdi xoşbəxtlik həqiqətdir. Ona görə də «fərdi idealı» qəbul etməliyik. – İnsana bir vasitə kimi hörmət göstərmək qeyri-əxlaqi kateqoriyadır. İnsana özünüməqsəd kimi münasibət şərəfli yanaşmadır. – İnsan şəxsiyyətcə dayazlıqdan qaçmalıdır, çün bu xislət – dayazlıq özündənçıxmaya, qəzəblənməyə gətirib çıxarır və müdrikliyə əl yeri qoymur. Nəticədə tənqidi sevməyən obraza çevrilir; nihilizm yaranır, özünü çoxbilmiş kimi qələmə verir və ağıllı sözə qulaq asmır. Bu «triada» Mir Cəlal nəsrindən (tədqiqat mövzumuzdan) qırmızı xətlə keçir.

Qədir əslində Mərdandan əvvəl yaşamışdır – yaş mənasında, daha doğrusu, «Bir gəncin manifesti» (1939) «Dirilən adam»dan (1933-1934) beş altı il sonra qələmə alınmışdır. Eyni dövr və siyasi hadisələrin oyanışı illəri – Məkan da Azərbaycanıdır, mühit də. Qədiri biz peşəkar inqilabçı kimi görmürük, ailə-məişət problemləri bir şəxsiyyət kimi onu daha çox maraqlandırır. Mərdan da kənddə yaşayır, uşaqlığı əziyyətli keçmişdir,

anası Sona, qardaşı Bahar məşəqqətli uşaqlığı ilə hələ vidalaşmayıbdır. Mərdanı Mir Cəlal daha geniş epik planda təsvir etmişdir. Onun həyata münasibəti, sosial məsələlərə fəal reaksiyası, xüsusilə, şəhərə qaçıb inqilabçı əhval-ruhiyyəli adamlarla tanışlığı bir şəxsiyyət olaraq inkişafını şərtləndirir. Lakin biz Qədirə onu müşahidə edirik – daxilən gizlənir, təbii ki, sosial-psixoloji və əxlaqi-məişət strukturunda ilk etirazlarını daxilən yaşayır. Onun feodal dünyagörüşü elə bir mühitdə inkişaf etməmişdir: Ətraf Bəbir bəylərin, Axund Sarıqlı mollanın, pristavın iradəsilə «nizamlanır». Qadın düşgünü, ani ehtirası üçün bütün rəzalətlərə boyun əyməyə hazır olan bu tip heç vaxt barı, vəzifəsi naminə müsbət şəxsiyyət ola bilməzdi. O, Qumrunu ovlamaq üçün cavan, fiziki durumlu ailə başçısını diyarbadıyar uzaqlaşdırmağa hazırdır. Sayalı, Sarıqlı molla, nökeri də cəhddə bulunurlarsa, əlləri boşa çıxır. Ailə-məişət məsələsində iki ovqatla qarşılaşır oxucu: Qədir passivdir, sanki nə baş verdiyindən, «hazırlığın» nədən irəli gəldiyindən xəbərsizdir; yalnız onu dolanışıq maraqlandırır; Qumru isə fəaldır, kələyin məqsədini anlamağı bacarır. Bu baxımdan nəsrimizdə Qumru diribaş,

namuslu surətdir, heç bir gənc qadının deyə bilməyəcəyini Bəbir bəyin göndərdiyi Çəpələ Sayalıya deyir: «Bu, çoxdanın xəbəridir. Sən gecikmişən, ay arvad! Bəy çox qələt eləyir, sən də onun murdar ağzını yalayırısan. Mənə nə olub? Mənim ərimə nə gəlib? Kasıbdır, mən də kasıb qızıyam. Onun bir dırnağını Bəbir kimi min köpəyə dəyişməyəm. Getsin yazıq Səkinəni aldatsın. Mən də ona fərə Məsmə deyiləm ki? Çox ayıb olsun ona da, sənə kimi başı gora titrəyən qarıya da! Nə olub? Bəyəm kasıbın namusu yoxmudur?..»

Mir Cəlal feodal əxlaqının içərisinə varmaqla, romana o ideyanı gətirir ki, mühit və onun idarə olunması sistemi insanlara yalnız mənfi komplekslər aşılayır, şəxsiyyətlərin inkişafına kölgə salır, maneçilik yaradırlar. Şəxsi mənafelərin həyata keçməsində canlı varlıq, kəndin tanıdığı zəhmətkeş, hətta ailə başçısı Qədiri «öldüyə» çıxmaq elə bir problem deyil.

Romanın adı oxucu intizarı üçün verilməmişdir, elə olsa idi sərlövhə «dırnağa» alınardı. Bir həqiqət odur ki, Zaman elə Qədiri ölmüş hesab edir və sübut da edir əslində. Şəxsiyyətin alçaldılmasının ən riyakar forması: əvvəlcə rəy for-

malaşdırılır. Axund Sarıqlı molla şayiəni dövriyyəyə buraxır, avamlar inanır, arvadı Qumru isə tərəddüd vəziyyətinə düşür. Oxuyuruq: «Rəncbər Qədirin sirli işi kəndin bütün başqa söhbətlərini unutmuşdu. Yaxın kəndlərə qədər yayılan bu faciəni hər kəs mahir bir aşiq kimi başqasına söyləyir, bacardıqca üstünə bir şey də qoyur, daha artıq təəccüb oyatmağa çalışırdı. Fikirlər çox müxtəlif idi. Buna «qəzavü-qədər in işi» kimi baxırdılar. Bir başqası dünyanın qarışmağından, işlərin baş-ayaq olmağından şikayətlənib deyirdilər:

- Dünya... Nə bilim, vallah, belə getsə vay, vay bir keçilinin halına. Çoxları xortlayacaq, diriləcək, çox adam da ölməli olacaq!..»

Mir Cəlal bu mükəlliminin fəlsəfəsini açmır, oxucusunun ixtiyarına buraxır. Çün, feodal psixologiyasında, xüsusilə, şəxsi məqsəd (utilitar mənada) naminə, çoxarvadlılıq (ölənin əyalına siğə yolu ilə sahib kəsilmək) niyyətilə bu addım atılmışdır və ölməz Mirzə Cəlilin «Ölülər» komediyasını xatırlayaq. Bu məsələyə qayıdacağıq, oxucular nigarən qalmasın...

İctimai bəla bütün ölkələr tarixində baş vermişdir, xüsusən, Rusiya və onun işğalında olan

ərazilərdə xalqlar belə bir vəziyyətlə üzləşmək məcburiyyətində qalmışlar. Stolipinin təsir gücü bizim məmləkətə də gəlib çatmışdır, hələ ondan əsrlərcə qabaq I Pyotr «Nəsihətləri». İctimai bəlaya qarşı ilk səsini qaldıran məhz Lev Tolstoy idi. Yelizavetqrad qəzasının Lubenko malikanəsində 20 nəfər kəndli edam olunur və bu barədə «Russkiye vedomosti» qəzeti xəbər yayır. L.Tolstoy Edison tərəfindən ona bağışlanan fonografa yaxınlaşıb deyir ki, yox, bu, mümkün deyil, belə yaşamaq olmaz. Belə yaşamaq olmaz! Olmaz! Olmaz! Hər gün bu qədər ölüm hökmü, bu qədər edam! Dahi ədib «Susa bilmərəm» məqaləsini yazır (1908) və ümumiyyətlə, cəmiyyəti yedirən, geyindirən, zəhmətilə rus həyatını gözəlləşdirən minlərlə adamların məhv edilməsi, qazamatlara salınması və s. əsrin ən böyük fəlakəti hesab edirdi, yazırdı ki, bir dəqiqə canlı olan insanlar indi dar ağacının kəndirində meyitə çevrilir, əvvəlcə yavaş-yavaş yırğalanır, sonra isə sükuta qərq olur.¹³

¹³ Tolstoy L.N. Sobr. Soç. t. 16, M., 1964, s. 552.

L.Tolstoy hakim dairələrə üzünü tutur və deyirdi: «Sizin törətdiyiniz bu rəzalətlər ancaq sizin öz mənafeyinizə, şöhrətinizə, təşəxxüsünüzə və şəxsi qisas duyğunuza xidmət edir, öz ömrünüzü pozğunluq içərisində yaşadığınız həyatı, sizə nəcib görünən bu rəzil həyatı bir qədər də uzatmağa kömək edir».¹⁴

Mirzə Cəlilin «ölülər mühiti»ndə Qədir, Qumru çatışmır, Mir Cəlalin «dirilən adam» zehniyyətində İsgəndər, Şeyx Nəsrullah yoxdur, amma həmin mühitdir. Bəbir bəy, Axund Sadıq molla, Məşədi Cahangir imkan vermirlər sağlam nəsil yetişsin, şəxsi-intim ehtiraslar ailələri dağıtmağa, fəlakətlər qoparmağa hazırdı, hətta susayırlar. Müqayisə lazımdır və bu, bizim milli ədəbiyyatımız üçün səciyyəvidir. Cəlil Məmmədquluzadə «Ölülər»i yazanda Mir Cəlalin bir yaşı vardı, lakin zaman yetişdi, Mir Cəlil Şeyx Nəsrullah mühitinə – zamanına qayıtdı, İsgəndərsiz Bəbir bəyilə. Bu simasızın fikri-zikri qadın ovudur, camaatın mal-dövlətini alıb pristavlara rüşvət göndərsin. Birinci daha önəmlidir, keçici ola bilər:

¹⁴ Yenə orada, s. 558.

qadın gözəlliyi «yerində saymır», vaxtında onun şirəsindən dadmaq lazımdır. Burada o, Şeyx Nəs-rullahla birləşir, amma bu yırtıcıdan səviyyəyə aşağıdır, peşəcən din adamı deyil, xaraktercə həmfikirdilər. Şeyx Nəsruallah zahirən həyat nemətlərini pisləyir ki, sonra bəd məqsədini asanlıqla həyata keçirsin, beləliklə, söhbətinin məğzini siğə və evlənmədə aşkarlayır; cənnət-cəhənnəmlə, axirətlə – o dünya ilə bağlayır. Ərəbcə möüzəsində: iman məmləkətinin canalıcı naz-qəmzə gözəllərinin qarətindən mühafizə etmək üçün siğə möhkəm bir tədbirdir. Hər kəs evlənsə evlənmək onun dilini saxlar. Yəni hər kəs evlənsə, öz dilinin yarısını şeytanın şərindən və nəfsini həvavü həvəsdən qorumuş olar.

Şeyx Nəsruallah ehtiras düşgünüdür, işlə əməli bir-birini təkzib edir. Bəbir bəy də heç nə ilə fərqlənmir, sadəcə din xadimi deyil, mülki bəydir (gen baxımından ola bilməz). Əxlaqsızlığın bir atributu olan arvadbazlıq, halal ərini «ölmüşlüyə» çıxarıb, kəbinini özünə kəsdirmək – bunu o, dinin əliylə edir. Və geniş kütlədən gizlətmir. Şeyx Nəsruallah bəlkə də «yerli» olmadığından, İsgəndərlərin kəndinə sakin olduğundan işi xəlvətinə görür:

«...Mən bu gecə tək burada qala bilmənəm, bədənüm yekcə ağrıyır. Gərək ovduram... Allaha şükür, özün hamısını bilirsən. Dəxi, dayanma, tez ol». Şeyx Nəsrullahda şəhvani hisslər güclüdür, xəstəlikdir ki, o, çirkin əhvalını Allah və şəriət adı ilə qanuniləşdirməyə cəhd göstərir, guya savaba nail olur. Bəbir bəy də dolayısı ilə Qumrunu ələ keçirmək üçün bərk çalışır, yanına cürbəcür adamlar göndərir: «Adamlar gəlib eyni fikri hər kəs öz səsi, ifadəsi, ədası ilə danışdı:

- Cüvənəzənsən, gül kimi camalın var. Dul qalmaqacaqsan ki, nə zəmanədir? Kişilər nədən hərəsi dörd-beşini alır? Şəriət yoluynan, Allah əmriynən olan işdi. Allah mübarək eləsin! Başını sal aşağı, get. Başacan olsun».

«Dirilən adam»da da qadın hüquqsuzluğu bir problem kimi əksini tapır. Dövr də elə Şeyx Nəsrullahın, Şeyx Əhmədin, Hacı Həsən ağanın, Kərbəlayi Fatmanın, Zeynəbin, Nazlının məişət mühitinə düşür. Təsadüfi deyildi ki, Mirzə Cəlil yazmışdı ki, Şərq qadını məsələsi mənim dərdimdir. Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə qurulub. Bunlar arasında hədəf Nazlıdır, kiçik yaşlı qızların ümu-

miləşdirilmiş surətidir. Qumru isə anadır, bəlkə də övladı Faxirənin taleyi – elə Nazlıyla üst-üstə düşəcəkdir. Qumru da «ölülər» dünyasında bir qurbandır; maraqlıdır ki, ölümlər dünyasından Qədir «dirilmiş» və öz kəndinə gəlmişdir. Əgər, həqiqətən, o, dirilmişsə nə üçün sevinən yoxdur? Dostu Məşədi İslam və arvadı Qumrudan savayı. Bəbir bəy gərək peşiman olaydı, din xadimləri bunu «araşdıraydı», əksinə, bütün ictimai qrupun adamlarını yeganə o şey düşündürür ki, Qumru ilə Bəbir bəyin toyu tez baş tutsun. Nazlı yaşının azlığına baxmayaraq etirazını bildirir, qardaşı İsgəndərə deyir ki, mən Mir Bağır ağaya ərə getməyəcəyəm, mən heç kəsə getməyəcəyəm. İsgəndərin cavabı fəlsəfidir, real köklərə əsaslanır: «Bacım, hələ sən uşaqsan. Get dolanginən, xamsən hənuz! Bir gün olar ki, gəlib görərəm sənın qabağına bir ayna tutub, çəkə-çəkə aparırlar. Onda tutaq ki, sən çəmxəm elədin. Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən. O vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, dayanma, tez ol get! Çönüb baxıb görərsən ki, itələyən sənın atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə get-gedə bir də istədin ki, dayanıb getməyəsən; bir də görəcəksən ki, daldan gene

səni bir adam dürtmələyir ki, dayanma, yeyin yeri. Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu sənin anan Kərbəlayı Fatmadır...» Qumru isə diribaşdır, asan təslim olmaq niyyətində deyil, yeganə təsəllisi Qədirlə bağlı şirin xatirələridir, hətta aqılana düşünür, daxilən özünü danlayır: «...Qədirdən ayrıldığı günlər, yaz səhəri yadına düşdü. Qədirin şən və mehriban simasını öz gözü qarşısında gördü, xəyalən yaratdığı sevgilisini doyunca görmək üçün gözünü bir nöqtəyə dikib qaldı. Baxdı, baxdı. «Nə üçün insan öz qara gününü öz əliylə yoğurur? Bu nədir? Nə üçün mən Qədiri gözləyən fəlakəti görmədim. Nə üçün kor oldum? Nə üçün öz əlimlə onu qızıl güllə qabağına göndərdim? Qulağıma belə bir pıçıltı gəlsə idi, «Buraxma, Qədir ölümə gedir, buraxma!» Faxirəni ayaqlar altına atar, qollarımı boynuna salıb yalvarardım».

Nazlı ölümlərin Şeyx Nəsrullah tərəfindən diriləcəyinə inanır, Qumru da Qədirin öldüyünə inam gətirir, hələ onun «dirilməsindən» (xortdamasından) xəbərsizdir. Qumrunu Qədirin sadıq dostu Məşədi İslam xilas etsə də, məsələni gecikdirən, etirazını gizlətməyən Bəbir bəyin arvadı Qıssa xanımdır. O, Qumrunun Bəbir bəyə nifrətindən mə-

harətlə istifadə edir, işin nəticəsini gözləmək, sonra tədbirə əl atmaq istəyir. Gərgin vaxtda, artıq Qumrunu alacağına şübhəsi qalmayanda Qıssa xanım məqamı ötürmür, ərnin başına ağır zərbə ilişdirir: «Kaftar köpək, gecə vaxtı qapılarda nə sümsünürsən? Arvadını evdə qoyub, qəhbə dalınamı düşübsən? Bu ləçək mənə haram olsun, başıma bir düjün oynaş yığmasam! Görürsən şortuluq necə olar?» - deyir və həqiqətən, qadın intiqamı sarsıdıcı olur, belə psixoloji durumda heç nə onun qarşısında tab gətirməz! Qıssa xanım kəndə bir haray salır ki, camaata elə gəlir, kimsə doğma adamını itirmişdir. Bəy dərhal yoxa çıxır. Adamlar qapıya toplaşır, ölənin kimliyini soruşurlar. Mir Cəlal bu gərgin halda, ümumi ovqatda təbiətlə ahəngə, xoş əhvala üstünlük verir: «Kainatın qoca və ayıq keşikçisi günəş üfüqdən yuxarı qalxmaq istərkən yuxudan kal ayılanların üzündəki həyəcanı işıqlandırır. Qışqırtıya Qədir də ayıldı. Məna vermədən şirin səhər yuxusuna cummaq üçün yorğanı başına çəkdi. Qumru gözünü açan kimi yanındakını görüb dik atıldı. Gördüyünə bir məna verə bilmədi. Ayaqyalın, başıaçıq qapıya yüyürdü. Qadınlar Qumrunun səsini eşidib gəldi-

lər. Qumru ağlayır, yanağını cırır, dizinə vururdu. Ona elə gəlirdi ki, yüzbaşı yatağına girmişdir. Adamlar onu anlamırdısa da dayandıрмаq, təsəlli verib ovutmaq istəyirdilər. Güman edirdilər ki, zərbə həmin bu qadına vurulmuşdur, qışqıran da bu imiş».

Bu epizod romanda dramatik təsvir olunmuşdur: inam və şübhə, həqiqət və gözlənilməzlik. Heç kəs gözüne inanmaq istəmir ki, öldüyə adı çıxan Qədirdir bu. Onun qonşusu Ağa Məhəmməd gülümsəyib əl vermək istəyir. (Bu yazıq haradan biləydi ki, onu ölmüş, həlak olan bilirlər.) Ağa Məhəmmədin əlinə fürsət düşür: «Ölü, ay camaat ölü!» - deyə bağırib qaçdı. Qonşular çoxdan öldüyünü xəbər tutduqları Qədiri görəndə vahimələnib qaçırdılar. Axundu çağırdılar. Dirilib gələn Qədirin «xortdadığı» xəbəri ağızdan-ağıza düşdü. Nökərlər əlində şana, ağalar kinli, qadınların bəzisi əli xamırlı, bəzisi qucağı qundaqlı, uşaqlar isə suya qaçan cücə kimi töküldülər». Qədirin qəribə, kədərli taleyi bir nadürüst, şəhvət düşgünlü bəyin məharətli yaratdığı şounun ucbatından yaranmışdır. Axır ki, öz ailəsinə qayıdan bu adamın xortdamasını əsaslandırmışlar, bu isə Bəbir bəyə və

onun ətrafdakı riyakarlara sərf etmir, o kənddən qovulmalıdır ki... Yalnız dostu Məşədi İslam mətləbi anlayır və tamam başqa bir sosial-əxlaqi mənə verir: «Bir kişinin ki, başına elə oyun açıla, əlbəttə, xortlayar!.. Mən də olsam xortlaram. Hələ harasıdır, qoy bir iş sahibi gəlsin. Qoy camaat haqqını bilsin. Hər qarış torpaqdan bir igid qalxacaq, «xortlayacaq!»» Qədirin faciəsini Məşədi İslam siyasiləşdirir və deyir: «Bəs nə, diri-diri qəbrə getmək olarmı? Zülm ərşə dayananda belə olar! Hələ dayanın bir... Daş, torpaq cana gəlib zəbanə çəkəndə soruşacağam ki, «ağalar, indi necə, halınızdı, dəminiz?..»»

Romanda bu əhvalatın ictimailəşməsi hadisələri siyasi müstəviyə çıxarır, bölgədəki oyanış, etirazı gizlətməmək və sair mövcudluq məişət çərçivəsindən çıxır, «Qumru kimin olmalıdır?» sualı «dünyanın qarışmağından, işlərin baş-ayaq olmağından şikayəti»lə əvəzlənir. Bu, kütlənin səsiydi, qənaətiydi.

Tarixdən məlumdur ki, ən ciddi siyasi hadisələr adi məişət, yaxud təsadüf olaydan başlayır; hətta dünyanı sarsıdan müharibələr, devrilmələr və sairə. Qədirin «dirilməsi»nə səbəb arvadı Qum-

runun Bəbir yüzbaşıya qismət olması məsələsidir. Yazıçı bu «bədii priyomdan» ustalıqla yararlanmışdır. Məşədi İslam fəaldır, Qədir də bir ər kimi öz hüququ uğrunda çarpışmaq məcburiyyətindədir. Sən demə, kənddə «bolşevik», «Rusiya», «mazut» kimi inqilab qoxusu verən sözlər gəzirmiş. Hacının, «Balşavet köpək uşağı... Bura da sizə Ərəsey-zad deyil ha, onu bilin» etirazı eşidilir.

Baş verən kiçik dava-dalaş, Sultanəlinin yumruğu, Məşədi İslamın canfəşanlığını da əlavə etsək, mənzərə aydınlaşır. Sultanəli gecə ikən kənddən çıxır, kin, intiqam hissiylə, vuruşmaq üçün qolunda güc duyur, barmağını düşmənin gözünə soxmaq istəyir. Artıq Qədirin kənddən uzaqlaşması vaxtı yetişir, «dirilmək» də bir bəhanədir. Onu kənddə yaşamağa qoymurlar, çün o, lağ obyektinə çevrilir, uşaqlar «xortdan» - deyə çağırırlar...

«Ölülər»dəki qəbristanlıq səhnəsini xatırladım. İsgəndərin monoloqu, üzünü ölülərə tutub, «İndi siz burada rahatca yatınız, heç dünyadan xəbəriniz yoxdur» - müraciəti ibrətlidir. Qədirin qəbristanlıqdan «xortlaması» (Şeyx Nəsrullah isə «qanuni» diriltməyi «planlaşdırmışdır») Qədir

üçün kinayə ilə, amma mənalı ünvanlayırlar fikirlərini. Bir muzdur dostunun sözləridir: «Çox səfeh adamdır ki, dirilib. Elə bilir, dirilən halva yeyir. Bədbəxt oğlu, ölüm kimi neməti əldən buraxıb qaçıb ki, nə var-nə var, yaşamaq istəyirəm. De yaşa görüm, ac-susuz, yurdsuz-yuvasız necə yaşayacaqsan? Bu güzəran deyil, aşkarca ölümdür, çıxsın canın, gündə yüz dəfə öl. Onda bilərsən ki, qəbristanlığın ləzzəti ayrı imiş, əvəzi yox imiş!» Belə kinayəli sözləri başa düşür və öz gücünə inanır, özünü mübarizəyə hazırlayır: «Diriyəm, ölməmişəm, ölmək istəmirəm» - bu, onun bir şəxsiyyət olaraq heç də mütiliyinə dəlalət etmir, təkcə özünün yox, kütlənin qisasını çıxmağa hazır olduğunu xəbər verirdi.

Qədirin mövcud həyat fəaliyyəti əsərin sonuna doğru ictimai arenaya çıxır, qazamatda tanış olduğu dustaqlar onun gözünü açmışdılar. Amma onu intuitiv bolşeviklərə qoşmuşdular. Pristavla görüşdən aldığı pis təəssürat onun olan-qalan inamını öldürmüşdü. Qulluqda olarkən onu şillələyən Məşədi Süleyman tanımışdı və burda da onu təhqir edir: «Bu xainləri hələ də sağ qoymuşsunuz? Qədir əlini qaldırıb etiraz etmək, günahını

soruşub anlamaq istəyirdi. Bəy əlindəki taxtanı stola elə çırpdı ki, qulaqlar cingildədi:

- İtirin gözümün qabağından bolşevik oğlu bolşeviki! – sözləri ilk messaj idi. Və Qədir «bolşevik» sözünə həтта təəccüblənir. Qədir artıq şəxsiyyət olaraq gələcək həyat fəaliyyətini planlaşdırmağı qərarlaşdırır, ictimai mübarizədə idarə olunma tələbatına ehtiyac duyur: «Mən öyrənməli, bilməliyəm. Bu sözlə tanış olmalıyam! Bu söz mənə lazımdır! Mən bu sözü yerində öyrənəcəyəm» - daxilindən keçirir. İş elə gətirir Qədirin ruhən oynanması, ədalətsizliyin bərqərarlığı onun yolunu həbsə aparır; hələlik on günlə kifayətlənir. Sultənəliylə burada görüşür. «Bolşevik» sözünün mənasını xəbər alır: «Bu nədir, bunlar kimlərdirlər? Nə üçün bəylər bu sözdən belə qorxurlar!» - təsadüfi dilindən çıxmamışdı. «Kasıbların tərəfi! Bolşevik kasıbları istəyir, dövlətlilərin atasını yandıracağıq. Firqəyə yazılana!» - cavabını alır. İctimai inkişafın gedişində insanların, əlbəttə, kasıbların sosial-firqə üzrə təşkili baş verir. Buna müəyyən tərzdə uyğunlaşmaq tələb edilir, sosial təşkil olunma gələcəkdə onların rollarını da müəyyənləşdirəcəkdir. Eyni zamanda şəxsiyyətin özü xeyli dərəcədə dəyi-

şikliyə məruz qalmalıdır – Qədir də bu aurada. Onun şüurunda vətəndaşlıq, insan fəzilətləri, xüsusi və ümumi həyat vəzifələri arasında dərin fərqlər meydana çıxması ehtimalı vardır. Qədir başa düşəcək (buna ehtimal şəksizdir) ki, icmanın, kəndin adət-ənənələri, normaları həmişə ona düzgün istiqamət verməyə bilər. Bunu ilk öncə öz vəziyyətlərindən narazı qalan, obyektiv əsas mənlik siniflərin, təbəqələrin şəxsiyyəti aydın üzə çıxacaq. Habelə şəxsiyyət mənəvi-əxlaqi cəhətdən elə səviyyəyə qədər inkişaf etməlidir ki, Qədirlər mövcud qaydalara qarşı sosial etiraz formasında davranmağı bacarsınlar. Qədir yetkin şəxsiyyət kimi proqnozlaşdırılır, o da həyatın mənasını səadətdə, insan idealında görməlidir. Şəxsiyyət kompleksində hər şey birdən-birə yox, tədricən inkişaf edir və üçlük – həyatın mənası, ideal, səadət barədə təsəvvürlərin əxlaqi keyfiyyəti mövcuddur. Ona görə ki, bu təsəvvürlər (hələ köhnə hakimiyət dağılmamışdır) davranışın tənzim olunmasında bilavasitə, qeyri-aşkar şəkildə iştirakçı kimi qaydaların, qanunların, normaların kompleksini əsaslandırır. Qədirin köhnə ovqatından əsərləmət belə qalmamışdır. Daxilində yüksək inam,

qüvvə duyur və buna inanır, qaçmağı lazım bilir. Yazıçı bu ovqatı yaradır və inandırıcı görünür: «Gözdən itəndən, qala düzündən, polis nəzarəti dairəsindən uzaqlaşandan sonra kənar, xəlvət küçələrin birindən, daşın üstündə oturub azad, rahat nəfəs aldı. Ətrafdan yaz havası gəlirdi. Ağaclar pucurlamış, qarlar ərimiş, üfüqlər açılmış, ətəklərilə üfuku örtən zümrüd göy bulaq suyu kimi dumduzu olmuşdu. Qədir Qiyasla vədələşdiyi yerə getdi. Yavaş və heyran kimi yeri yir, hər addımda ətrafı süzür, sanki yeni bir şey görüb, yoxalmaq istəyirdi. Lakin hər şey öz qaydasında idi... yeni bir duyğu onun bütün arzularına üstün gəlirdi. Yol yerimək, hər şeyi görmək, adamları dindirmək arzusu Qədirə güclənmişdi. Sanki aylardan bəri qalada yatmağının, məhrum olmağının əvəzini çıxmaq istəyirdi. Onu azadlığa, gün işığına həsrət qoyanlara qarşı qəzəb hissi coşurdu: İntiqam, mübarizə!..»

Qumru obrazı romanda əxlaqi-məişət strukturunda öz «rolunu» oynayır və əsərdəki əsas konflikt xətti onun üzərində qurulmuşdur. Gənc anadır, oxumamışdır, əri Qədirlə həyata baxış dairələri təxminən eynidir. O, heç bir siyasi-sosial

proseslərin iştirakçısı deyilsə, sonralar Qədiri və feodal-varlı, kəndin ağalarının ifşası üçün sanki «katalizator» vəzifəsini aparır və maraqlıdır ki, bunu şüurlu, planlaşdırılmış, məsləhət görülən psixologiyada etmir. Onun yalnız Bəbir bəyə xoş gəlməsi romanın dinamikasını daha da gücləndirir. Yazıçı Qumrunu birbaşa təsvirlə təqdim etmir; qələminə xas yumşaq, plastik təsvir, xüsusilə, təbiətdən bir vasitə kimi istifadə etməyi xoşlayan Mir Cəlal gecənin fonunda Qumrunu əsərə daxil edir. Maraqlıdır o mənada – gecə qaranlığında çirkli, pinti, qüsurlu canlı və cansız əşyalar təmiz, nöqsansız təsir bağışlayırlar? Və gecənin süzülən işığında bir nəsnəni xoşladın – fikirdən dönmək çətinləşir, bəlkə də mümkünsüzləşir. İlk səhifələrin nikbin və kövrək ovqatı: «Gecə dəhşətli yuxu kimi kainatı basmışdı. Qatı və dibsiz qaranlığın bağrından qopan yağış dünyanı qamçılıyır, arabir eşidilən səslər, qaranlıqda boğulan adamların fəryadına bənzəyirdi. Canlılar cansızlara sığınırdı. Yalnız alçaq damında ot bitmiş, kərəni qocalmış, pərdəsi qaralmış daxmanın bir atlı hər şeyə dözüb dururdu. At ayaqlarını yerə döyür, yüyürmək, yağışdan qaçmaq üçün dartınırdı. Qaya kimi atın

üzərinə tingimiş gövdəli adam isə cilovu daha da bərk çəkir, daxmaya baxır, baxdıqca baxırdı. İçəridən gecənin qəlbinə uzanan ağ və nazik şüa atlıının gözüne sancılır. Atlı sapı tuşlayıb içəri baxır.

Balaca dəhlizdə yeddilik lampa – Qumrunun dələmə kimi ağ bədənini işıqlandırır. O, təknədə yuyunur. Qumrunun şamama kimi tər, mərmər tək ağ vücudunu gördükcə atlı içindən qovrulur, onun dolu yanaqlarından doymayan nəzərini uzun saçlara, qara gözlərə salır, aclığı daha da artır, ox ilanına dönmək, bu saatca sürüşüb qadının belinə dolaşmaq istəyirdi».

Məncə, oxucu bu uzun, amma lakonik, isti təsvirdən xoşallanar, estetik zövqü dünyanı sarsıdan qadın gözəlliyinə heyranlığını (əgər varsa) gözlətməz. Bu, bu cür oxucunun yaddaşına ötürülməlidir, çün, romanın «fəaliyyət» dairəsi məhz bu gözəlliyin yaratdığı məişət faciəsində fırlanır. Bu gözəlliyi haqlı olaraq məhz kənar, qeyri-məhrəm kişilər yox, öz halal əri Qədir duyur. Qədir sadələvh və sağlam kəndli kişisidir, zövq almağı da bacarır: «Əri Qumrunu qurulayır. Təmizlik və yüngüllükdən doğan bir istəklə onu

öpür, əzizləyir. Bu səhnə çox sürməyir, lampa sönür, pərdə salınır».

Belə təbii kənd həyatında, pul, sərvət, şöhrət barədə fikirləşmək belə istəməyən kənd sakinləri, o cümlədən, gənc qadınlar özlərini ən xoşbəxt, səadətli hiss edirlər: sədaqətlə ərinə, uşaqlarına qulluq göstərsinlər, Allah verən ruzidən dolansınlar. Həyatın – Kainatın qanunlarından biridir: Gecə qaranlıq gətirsə də, özü darıxır, sanki gecəni zülmət qəbirdə dəfn ediblər, tabı çatmır, ona görə də göyün qübbəsində Ayı yaradıblar ki, gecəni qaranlıqdan xilas etsin. Eyni zamanda gündüzlər ruzisini tapmaqda çətinlik çəkən, özündən güclülərdən qorxan bəzi canlılar ümidlərini gecələrə bağlayırlar. Unudurlar ki, həmin zorlular, vəhşilər və nəhənglər gecə ovuna çıxırlar, yuxularına haram qatırlar, onları parçalayırlar. Günahkar Aydımı, yoxsa onların taleyidir? Məncə, sonuncudur! Budur, kövrək bədənlə, isti yanaqlı, səssiz ehtiraslı Qumrunu gözaltı edən bir vəhşi də var – bu, dördayaqlı yox, ikiayaqlıdır: «Bəbir bəy son zamanlarda Qədirə çox yaxın gəlirdi. Halını soruşur, dərdinə qalmaq istəyir, mehriban danışdırdı.

Bir axşam çəpərin dalından səs gəldi:

- A Qədir, Qədir!

- Bəli. Bəli!

Qədir Bəbir bəyi səsindən tanıdı. Yalınayaq qapıya çıxdı.

- Buyur, bəy, buyurun!

Bəbir bəy özünəməxsus bir əda ilə öskürdü, içəri girdi. Qumru yük yerindən balıq gətirdi. Bəbir bəy yanını pəncərəyə qoyub:

- İstəməz, nə zəhmət! – dedi. – O, gözaltı Qumrunun yerişinə, ayaqlarına fikir verdisə də, topuğunu görə bilmədi, çünki uzun, büzməli tuman yerdən sürünürdü. Bəbir bəyin qadın seçməkdə əsl şərtlərindən biri də baldır, ayaq məsələsi imiş».

Cüzi bir haşiyə çıxıram: xüsusilə, nəsrədə bədii təfərrüatın bir atributu da «görünməklidir», yəni təsvir obyektini təmiz, ləkəsiz görünməlidir. Cansız bir əşya bütün çalarları ilə nəzərə çarpmalıdır ki, görəndə adam orada özünə faydalını, zövqünü oxşayanı seçsin. Təfərrüatda müəllifin səriştəsi mühümdür. İstedadlı dilçi və ədəbiyyatşünas, professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun fikri maraqlıdır: «Verilən təfərrüat müəllifin tendensiyasından,

eləcə də obrazın mövqeyindən, mənafeyindən, dünyagörüşündən asılıdır. Hətta elə detal var ki, yazıçı nəzarətindən kənardır. Bunun özünü də iki mənada anlamaq olar. Əvvəla, elə detal var ki, onu yazıçının şüurlu münasibəti deyil, duyğusu, sevgisi, fəhmi tapır. İkinci bir tərəfdən, vahid orqanizm olan, sistemi olan əsərlərdə obrazın taleyi yazıçıdan asılı olmur». ¹⁵

Mir Cəlalda poetik nəsr obrazlı və simvolik səciyyəli görünməklidə təkcə seçilir və diqqət canlı predmetə yönəlir, bir şərtlə, ümumi kölgədə qalmır, əksinə, oxucunun diqqəti psixoloji məqamları duruldu. Qumru bu görünümü ilə təkcədir və kənddə onun analoqu yoxdur ki, Bəbir bəyin göz ovuna düşüb, yaxud, «könül sevən göyçək olar» məsəlindəkidir. Hər ikisi mənfi emosiyadır, lakin hadisələrin sonrakı inkişafına səbəbdir...

Qumru nəsrimizdə, mövzuya aidiyyəti baxımından təkrarsız obrazdır, sındırılmaz – öz iradəsilə, hətta sadələvh Qədirdən də üstündür. Qədirin ən zəif cəhəti hər işə öz ürəyi kimi baxmasıdır, yaxınlaşan məişət təhlükəsini duymaq instinktindən

¹⁵ Vəliyev Kamil (Nərimanoğlu), Sözüün sehri, B. 1986, s. 256.

uzaq olmasıdır. Söhbət Qumrudan gedirsə: «Sözün birini qoyub, o birini deyən Qədir çəkinməmiş və deyir:

- Ağız, şər deməsən xeyir gəlməz, bəlkə Bəbir bəyə qandırılar ki, belə...

Ərinin söhbətindən sonra Qumrunun da canına qorxu düşmüşdü. Gözünə vahiməli şeylər görünür, ürəyinə cürbəcür fikirlər gəlirdi:

- Onda mən neylərəm... onda halım necə olar? İlahi!

Qədir arvadının təlaşını, həyəcanını söndürmək üçün öz həyəcanını gizlədirdi. Əsassız söz deməyinə peşiman olur, səsini dəyişirdi:

- Səfeh olma, ağız! Bəbir bəy eləməz. Yox, eləməz. Canın üçün eləməz...»

Maraqlı detal: Təhlükəni Qumru duyur, Bəbir bəyin hiyləsindən ürəyinə zərif və acı şübhə işığı sızır, Qədirsə yağlı dilin zəhərini görməyi bacarmır. Əlbəttə, qadınlıq hissiyyatı güclü olur. Bəbir bəy canlı simasında kabus kimi bir ailənin ocağını dağıtmaq üçün qarış-qarış Qumruya tərəf sürünür; kölgə yox, aydın kabusu Qədir dərhal sezmək yox, görməliydi; amma: «Bəbir bəy ikinci kərə gələndə Qədir daha o qədər təşvişə düşmədi.

Bəy özü də bunu hiss etdi. Çubuğunun külünü yerə silkələyərək, dik-dik rəncbər üzünə baxırdı. Tuluq büzməsi kimi bürüşük, qaralmış dodaqlarını çevirdi. Yadına düşmüş dişinin yerindən çirt atdı və danışdı:

- Qədir, can naloqundan nə qədər durur?

Qumru qalayı getmiş paxırlı tiyançanı gətirib küncə qoydu:

- Ay bəy, buyur zəhmət çək, bura fınxır, - dedi.

Qara çadranın altından gözünü Bəbir bəyin üzünə zillədi: «Bəy olanda nə olar, başı batmış nə qədər də kifirdir. Çənəsi bel, burnu bıçaq sapı, saqqalını dovşan otlamış, zalımın biğ yerlərindən deyəsən siçan quyruğu sallanır. Çənəsinin yanları dağ suda pörtənməmiş kimi işım-işım işıldayır, yanığında il yarası, qırışıqlar, çal-çarpaz cizgilər arasında bürüşmüşdü...»

Yuxarıda vurğuladığım iki məqama gəlirəm ki, Qadın xisləti seçimdə həm kortəbiidir, həm də süurludur və hər ikisinin mənbəyində zövq, ehtiras və şöhrət dayanır. Bu «üçlük» adətən, dünyagörüşlü, savadlı, zövqlü qadınlarda baş verir. Və bu «üç»dən hansısa biri aparıcı oldu – heç bir tə-

rəddüd – maneə yaranmır. Qumru bu «üçlük»dən uzaq məişət qadınıdır. Lakin onun genindəngəlmə kişi seçimi və namus dəyəri mövcuddur. Bəbir bəyə nifrətində, şübhəsiz, bu seçim əsasdır.

Qumrunun, əslinə baxsan, heç bir dayağı yoxdur: əri Qədir uzaqlarda, qardaşı, bacısı yox, yeganə nəfəsi qızı Faxirəyə dəyir və özünə qayıdır. Məntiqlə əsəri oxuduqca mənim ürəyimdən keçirdi ki, hə, yazıq qadın «qurbana» çevriləcək – Bəbir bəy üçün. Maraqlıdır ki, bütün kənd bu nəcib, namussuz adam üçün işləyir; qadın-kişi dindarlar da. Hakim təbəqə (sınıf) varsa, onun da özünə məxsus əxlaqi münasibətləri şəxsizdir və öz şəxsi mənafeələrinə xidmət edir. Azərbaycan feodal psixologiyalı mühitdə bu təbəqənin kişi nümayəndələri (Mirzə Cəlildə, Ə.B.Haqverdiyevdə, Seyid Hüseyndə, İ.Şıxlıda) ictimai konfliktləri demək olar ki, qadına meyillikdə özünü göstərir. Görünür, şərqli kişilərin sağlam və ardıcıl ehtiras komplekslərilə əlaqədardır. Təəssüf ki, bu intimsosial qavranma əxlaqda ümumi mənafeəyə xidmət etmir, daxili tələbatın ödənilməsinə istiqamətləndirilir. Belə ki, cəmiyyətdə hökmran olan sosial münasibətlərin xarakteri hökmran əxlaqının

məzmununu şərtləndirir. Mühitdə dərhal işıq saçır və rənglər bu şüanın təsiri altına düşür, hakim adamların şəklini dəyişdirir. Bu həyatın mənəvi atmosferi sərvətlərin hökmran sisteminin həlledici təsirindədir. Belə proseslərin davamlılığı zəhmətkeşlərin müxalifətçi əxlaqını yaradır, buna «etiraz əxlaqı» da deyilir. Bu anlama kiçik çərçivədən baxmamalıyıq və məişət problemi kimi qiymətləndirməməliyik. Bu etiraz əxlaqı hökmran – hakim əxlaqla ziddiyyətə girir, əxlaqi tələblər qoyur, bəyənib, yaxud bəyənmemək qiymətini verir, hətta sinfi mübarizəyə, partiyaların yaranmasına, çağırışlara, üsyanlara, nəhayət, inqilablara gətirir. Sadə bir nümunə: İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanındakı ictimai-sosial konflikt Cahandar ağanın Allahyar bəyin arvadı Mələyi qaçırması ilə başlamadı mı? Qumrunun taleyinə qayıdaq. Bəbir bəy vəziyyətin onun xeyrinə olmadığını qətiləşdirəndə dinə əl atır və ilk təşəbbüs Sayalı arvaddan gəlir. Bəzən «küpəgirən qadın»lar belə işləri düzəltməyi bacarırlar. Söz təsir etməyəndə caduya, fala, duaya və digər şeylərə əl atırlar, necə ki, Qumru məsələsini öhdəsinə alır: «Bəbir bəy Çəpəl Sayalı ilə diz-dizə oturub, ağır bir «sevda» eləməyə məcbur

olmuşdu. Bir şal çadraya, bir də oğluna ləzgi şalından paltara güclə Sayalını razı saldı:

- Yüzbaşısən, daha bərkimirəm, yoxsa hansı itin qızı belə ağır işi boynuna alar? Ərli arvadı yolundan çıxartmaq bəyəm asan işdir?» Sonra bəyi arxayın salır: «Get evində arxayınca otur. Mənə də çəpəl deyərlər. Qumrunun ürəyində bir ocaq qalayacağam, bir təndir qoyacağam, özü hu çəkib yana-yana qapına gələcək. Sənin dodaqların ilə, şirin-şirin öpüşlərin ilə ürəyini söndürəcəm. Səni bal deyib yalayanda görərsən ki, Sayalı xalanın feli nə feldir, əməli nə əməldir. Onda görərsən!» Bu dolu sözlərə ianmamaq çətindir və bəzi səbəblər gətirmək mümkündür: Varlı yüzbaşı, kəndə yalnız Qumrunu bəyənmək zövqü, cadunun rolu; Qumru tərəfdən: cavan, sağlam qadın, ərinin uzaqlarda işləməsi, kasıbçılıq. Hər iki «üçlük»də əsaslar yox deyil. Bir şərtlə, qadında yüksək əxlaqın ali atributu – namus ayaqlar altında dığır-ılanmasın! Əslinə qalsa, bu, dramatik situasiyalar qadından iradə, dözümlülük, sərvətə qeyri-meyillilik və sair keyfiyyətləri tələb edir. Qumru əxlaqi pisliliyin təzahürünə qarşı daxilən mübarizə aparır.

Qumrunu biz çətin maddi durumda görürük, baxmayaraq o da işləyir: «Gün batırdı. Həyətlərdə səs-küy çoxalmışdı. Arvadlar çardaqların altında məşğul idilər. Kimi biçinçiləri doyurmaq üçün ayran verir, kimi inək sağır, kimi boş süfrəsini sərir, doğmuş qoyun kimi bir nöqtəyə baxıb göyşüyürdü.

Qumru başa qdan gətirdiyi taxılı döyüb bir cam arıtmışdı. Uşağa hədik asmışdı». Belə məqamda Çəpəl Sayalı «probka kimi burula-burula» içəri daxil olur. Qumru fəhmən «şəri» hiss edir: «Bu şər vaxtı görəsən... allah, bu küp qarısının felindən sən saxla» - pıçıldadır. Fürsətdir, Çəpəl Sayalı ağır vəziyyəti, uşağın soğan-çörək yediğini bəhanə edir, ciddi irad tutur; bu, bir yana, onun ən zərif hisslərinə, yaralı yerinə köz basır sanki: «...Allah adamı yetim qoyunca birkərəlik öldürsə yaxşıdır. Min dəfə yaxşıdır. Sənin atan olsaydı, daha nə deyim?.. Səndən ötrü igidlərin ürəyi bir tikəydi ki, «oxoy» deyib can verirdilər». Tez-tez danışır, elə bil «ağ toyuq yerdən dən götürür», Qumruya macal vermir.

Çəpəl Sayalı siyasətcildir, müqayisələr aparmaqla fikrini konkretləşdirir. Bəbir bəyin arvadı

Qıssanı misal gətirir və əyri Qıssanın yaşayışı ilə onun həyat tərzini tutuşdurur, hətta obrazlı danışır Qumrunun cavabı müqabilində: «Arvad dediyin bal arısıdır. Şirəli çiçəyə qonar. Bundan qalxıb o birisində oturur. Söyüd yarpağında nə vardı ki, arı da nə götürə?» - deyir. Və axır ki, küpəgirən arvad mətləbini birbaşa bildirir: «Baxtın açılıb, heç kəsə demə ha, söz burda qalsın. Bəbir bəyin sənə gözü düşüb. Dərdindən ölür, dəli-divanədir, a bəxtəvər. Ağ günə çıxacaqsan dana!..»

Qumru bir qadın olaraq təmkinli, hövsələlidir, yeri gələndə vəziyyəti düzgün qiymətləndirir. Mir Cəlal dramatik situasiyanı birbaşa «açmır», obrazındakı təmkinlik: «Qumru çox tutuldu, qıpqırmızı qızardı, rəng verib rəng aldı. Odlu dodaqlarını gəmirirdi, xatalı bir şey duymuş kimi tez içəri çəkildi, yerə baxa-baxa bir müddət sakit durdu. Onun baxışlarından fəvqəladəlik yağdı. Adama elə gəlirdi ki, o, müdhiş bir qərara gəlmiş və yerinə yetirməyə and içmişdi. İcrasına başlamaq əzmində idi. Sükut çox sürmədi, Qumru səsinə və adətinə yaraşmayan bir inad və ahənglə danışdı:

- Bu, çoxdankı xəbərdir. Sən gecikmisən, ay arvad! Bəy çox qələt eləyir, sən də onun murdar

ağzını yalayırısan. Mənə nə olub? Mənim ərimə nə gəlib? Kasıbdır, mən də kasıb qızıyam. Onun bir dırnağını Bəbir kimi min köpəyə dəyişməyəm...»

Çəpəl Sayalı isə təbliğatını söndürmür, əksinə, qızıdırır, yenə müqayisələrə əl atır. Və gözlədiyi cavabı alır: «Necə gəlmisən, eləcə də çıx get! Ağbirçək arvadsan, hörmətini saxla! Mən çox da böyük-kiçik qanmaram – bil!»

Əyanilik üçün deyərdim ki, azərbaycanlı qadının belə bir ümumiləşmiş obrazını təsvir edir yazıçı: bu obrazda müxtəlif əxlaqi zəiflikləri birləşdirmir, davranışında qeyri-ardıcılığa, əxlaq normalardan uzaqlaşmaya yol vermir. O, qadındıq nəfsinə və ehtirasına həm vicdanın hökmündə, həm də ictimai rəyin qınağında tabe olur. Qumru sağlamdır və işləmək gücünə malikdir; bunu tam icra edə bilmir, tənhadır, yalnız uşağı ilə təsəlli tapır, öz rahatlığını beləcə qurur və məhdudlaşdırır. Yad kişi təmasından imtina edir. O, acgözlük, yaxşı yaşamaq, tənbəllik qarşısında geri çəkilir, əxlaqsızlığın gizli (yaxud açıq) təzahürləri qarşısında qətiyyətsizlik göstərmir. O, öz niyyətlərini (ilk növbədə Qədirin ailəyə gəlişini və Faxirəni böyütməsi) «özü üçün» bölmür, bunun üçün çalışır.

şır. Əməllərində mənəvi rəngini buqələmun kimi ailəyə, qonşuluğa, dostluğa uyğun şəkildə qurmur və özünü qiymətləndirməyi bacarır. (Bədii ədəbiyyatda bir obraz olaraq təcəssüm etdirir). Belə hallarda bəzən bir-birinin əksinə əxlaqi keyfiyyətlər özünü büruzə verir: Bəbir bəyin ünvanına: «mən ona nə fərə Məsmə, nə yalaq Səkinə» deyilən deməklə prinsiplilik göstərir, passiv mövqedə dayanmır, namusunun keşiyini çəkir, beləliklə, zəif qadından fəal ərli arvada çevrilir. Bəbir bəyin arvadına, ailəsinə fəlakət aparmır. Ümumiləşmiş obrazın bir qism əlaməti də sadaladığımdır. Bəbir bəy ikinci cəhdə girişir: Sarıqlı Mollanı «cəbhə»yə hazırlayır: «Sən də dərd əhlisən, axund, buna bir əlac elə» - deyə bir kəhər at boyun olur. Sarıqlı Mollanın ürəyincə idi, ona görə ki, o da öz atını qamçılıyıb yaşıl dağlara dırmanmaq, çadırlarda oynamaq, köç yolunda çapmaq, hələ bərkə düşəndə ova da getmək istəyirdi. Bəs hansı yolla? Qumruya şəriət öyrətməklə.

Daha bir ibrətli dialoqun şahidi oluruq: heç də Mir cəlala qədər qadınların yad kişilərə: mollarlara, bəylərə, varlılara rast olan obrazlarından

deyildir: «Qumru oturmağa macal vermədi. Sarıqlı mollanın ağzını qapıdan qaytardı:

- Şəriət belindən vursun, kişisiz evdə sənin nə işin var? ÇIX, ÇIX bircə, cəhənnəm ol! – Qumru biabırçılıq salmaq istəyənlər kimi bərkdən danışdı. Sarıqlı molla isə onu sakit etməyə çalışdı:

- Dayan, qız, cuvənəzənsən, ərzimə mültəfit ol, bir gör nə deyirəm. Xeyrindir. Səni istəyib gəlmişəm...

Sarıqlı molla bu sözləri deyib qurtarmamışdı. Qumru dinməz-söyləməz, xakəndazla mollanın yanından elə çırpdı ki, sümükləri şaqqıldadı.

Molla ömründə bunu gözləməzdi. Karıxdı, özünü itirdi. Başmağını astanada qoyub, ətəyini ovcuna yığdı, oğru pişik kimi sürüşdü...»

Məsələ ondadır. Sarıqlı molla hərəkətindən peşimanlayır, at məsələsində xüsusilə. Kənddə yayılan söz-söhbətlər onun nüfuzuna zərbə idi və bu mənada o, özündə «təmizlənmə» «katarsis» yaşatmaq istəyir: «Allah əzabını tədid eləsin! – deyirdi. – Kəndxdudadır, sözünü yerə salmadım. Nə edəsən ki, qəzayi-rəbbanədir».

Qeyd edim ki, Qumrunun yad kişi ehtirasına təslim olmamasının bir səbəbi də Bəbir bəyin ar-

vadı Qıssa xanımdır. Bu obraz da maraqlıdır, müsbət keyfiyyətləri vardır. O, ərindən çəkinmir, birbaşadır, qısqancdır. Qumru əhvalatı qulağına dəyəndə Qumrunun yanına gəlir, onu tut ağacının dibinə çağırır, and verir:

«- Sən o bir balanın canı, sən bu çörək, olanını mənə de, Bəbirin başına ləçək bağlamasam, atamın qızı deyiləm.

Qumru ondan heç nəyi gizlətmədi.

Qıssa Qumrunu belə mülayim, xoşrəftar bilməzdi. Əhvalatı tamam öyrəndi, razılıq edib qayıtdı. Yarım saat keçmədi. Kəndin ortasında qırmızı kərpicdən tikilmiş bəzəkli, ikimərtəbəli evin həyətidə – balkonunda qışqırıq qopdu...»

Qıssa xanım obrazına aydınlıq gətirmək ona görə yerinə düşər – iki müxtəlif təbiətli və taleli, namuslu və qısqanc (Qumrunun bu hissi keçirməyə əsası yoxdur) qadınlardan biridir. Bəy ailəsində doğulub tərbiyə alması da onun bütövlüyünə: dəyanətinə, kübarlığına və qorxmazlığına dəlalət edir. Ər evində də xanımlıq edir, Bəbirin həyasız hərəkətini bağışlamaq istəmir, üstəgəl, üstünə arvad-kəniz gətirir: «Bunları fikirləşdikcə Qıssa xanımın gözündən od yağır, bağı

çatlamaq istəyirdi. İyirmi beş illik xanımlıq günləri bir anda təsəvvüründən gəlib keçdi. Yenə hər şeyi unuttu. İndi onun simasında intihara qərar vermiş kimi, küt bir durğunluq vardı. Ev, övlad, xoşbəxt ailə həyatını bir çini qab deyib yerə vurmaq, qiyamət qoparmaq üçün başı açıq, ayağı yalın balkona çıxdı. Üzünü qaranlıqlara tutdu, əllərini dizinə qoydu, ağızını açdı, gözünü yumdu, inadkar uşaq kimi gücü çatdıqca çır-çır çığırdı...»

Bəbir bəy də asanca arvadına tabe olan kişilərdən deyildi; min bir rəngə girsə də, Qumruya sahib kəsilməliydi. Bu dəfə ailəvi dağa getmək arzusunu bildirir, onun qılığına girir: «Qubuş, istidə əriyərsən, gəl sizi aparım qoyum dağa, gədələrdən də qarovul duran olar... Səlman bəyin, Aslan bəyin evi də ordadır. Mən kəndi təkbaşına qoya bilməyəcəyəm. Sizsə qalmayın, mənim oduma yanmayın, uşaqlar qırılar. Deyirlər, buy ay od töküləcək. Aradan çıxın».

Qıssanı Qumru əhvalatında aldatmaq mümkün olardımı? Konkret cavab verir: «Məni bağışlayasan. Cəhənnəmə, gora olsun kənd də, kəsək də, uşaq da! Dağa gedirsən, evini yığışdır apar, getmirsən yum ağızını, köp yerində. Mən sə-

ni başına qoyub getməyəcəyəm!» Qıssa xanım ərinin daha bir fəndinə uymur: bu, o vaxta təsadüf edir – Bəbir toya hazırlaşır, arvadını dilə tutur: «Ağız, axmaq olma, onu qulluqçu alıram. Onu sənə köməkçi alıram, gic fikri niyə eləyirsən. Dəli deyiləm ki, rəncbər arvadını sənə tay-tuş gətirəm. Özümün də adım-sanım var, nökrər qanına qatarammı?» Sərt cavab alır: «Hər nə qələt dartırsan get dart, mənə də bağban qızı deyərlər, aləmi dağıdacağam! Qumru bu gərgin vəziyyətdən sarsılır: artıq kəbini molla tərəfdən kəsilir, lakin onun sözü qətidir: «Getməyəm, getməyəm, mən ər istəmirəm, uşağımı böyüdəcəyəm özüm...»

Məsələ: toya üç gün qalırdı. Geriyə yol görünmürdü. Əlac bəlkə Qıssa xanıma qalırdı? Lakin onun özünün vəziyyəti bərbad idi, baxmayaraq o, qiyamət qoparmağına and içmişdi. Bəy onu bir qədər sındırmışdı, o da uşaqlarını götürüb dayısı nəvəsigilə yığışmışdı, o da Bəbir bəyin qorxusundan istəmirdi səs-küy qalxsın: Dar macalda Qıssa xanımın gedəsi yeri yox idi. Ağıllı hərəkət edir, inadından dönmək istəmir: «O, yəqin edirdi ki, kənddən çıxıb getmək bəyə heç bir şey etməyəcək, əksinə, bəyin əl-qolu açılacaq, arxayın iş görəcək.

Qumrunu toy-dəstgahla evə gətirəcək. Hələ onun cehiz yorğan-döşəyini də, qumaş paltarını da açıb tökəcəkdir. Bəlkə də günüsünə verib geyindirəcəkdir...» Qıssa xanım evinə qayıdır. Bəbir bəy onu görür və bir beyt məşhur şeir söyləyir:

*Adın nədir, Daşdəmir,
Yumşalarsan, yumşalar!*

Qumru çıxılmaz hala düşür, nə etməlidir? Bu sual da yadına düşür. Yazıçı oxucuya onun qəmini çatdırır: «Axşam Qumrunu daha ağır bir kədən almışdı. Hava sıxlaşaraq sanki onu əzmək istəyirdi. O, nə evdə otura bilər, nə həyətdə qərara gəlirdi. Qaş qaralmışdı. Faxirə tut ağacının dibində qığıldayıb oynayırdı. Qumru sağda fətir bişirmək üçün ocaq qalamışdı. Yenə ürəyi döyündü. Oturduğu yerdə fikrə getdi. Qədirdən ayrıldığı günlər, yaz səhəri yadına düşdü. Qədirin şən və mehriban simasını öz gözü qarşısında gördü, xəalən yaratdığı sevgilisini doyunca görmək üçün gözünü bir nöqtəyə dikib qaldı. Baxdı, baxdı. Nə üçün insan qara günləri öz əlilə yoğurur? Bu nədir? Nə üçün mən Qədiri gözləyən fəlakəti görmədim. Nə üçün kor oldum? Nə üçün öz əlimlə onu qızıl güllə qabağına göndərdim? Qulağıma belə

bir pıçılıtlı gəlsə idi, «Buraxma, Qədir ölümə gedir, qollarımı boynuna salıb yalvarardım». Bu epizod məndə kövrək kədər oyatdı, mənə elə gəldi Qumru obraz deyil, kimsəsiz azəri-türk qadınıdır, ərinin öldüyünü bilən insanlar, həmillətləri ona qənim çıxıblar. Namusuna sığınan uşaqlı qadını zorla yaşlı bəyə verirlər. Bumudur əxlaq qanunları, insanların mərhəməti? Bəli, bu faktdır: təbəqələşmə formalaşmış məmləkətdə insanlar heç bir sağlam mənəviyyata tabe olmurlar. Lider (hökəmrən) əxlaqı və muzzdlu kəndlinin(lərin), aşağı təbəqənin (sinfin) ona qarşı duran əxlaqı - əgər bir cəmiyyətdə əsası olmayan belə proses mövcudursa, deməli, aralıq qruplar, təbəqələr hər cür özbaşınalığa hazırđılar. Onların əxlaqı (davranışı) mənəvi adətlərin ümumi mənzərəsinə tabe olmur. Müxtəlif zəhmətkeş və istismarçı siniflərin sosial mövqelərinin, məqsədlərinin və psixologiyalarının yaxınlığı baş tutmaz. Necə ki, Bəbir bəy və onun kəndxuda olduđu kənd həmkəndliləri Qədiri öldüyə çıxır və onun arvadını ərə verirlər. Bəlkə də Qumrunun xislətində «sürüşkənlik» elementləri vardı, haradasa bağışlamaq mümkündür: Cavan,

sağlam qadındır, onun mübhəm hissləri sakit dayanmır, tayını axtarır. Heç də belə deyildir.

Qumrunun daxili aləmi, ərinə olan məhəbbəti və sədaqəti məhz bu vaxt üzə çıxır, insanın potensialı da kritik halda - darıxanda, tənhalaşanda üzə çıxır. Qumru bu bələdan qurtulmaq bir yana, sanki daşlaşır, cansızlaşır, xəyalpərvərliyə qapılmaqla fiziki vücudu çəkilir: «Qumrunun dərdi bərkiyib daşa döndü. Bəbir bəyin tərəsinə dəyəndə iplər qırıldı. Qumru uçub göylərə getdi. Günəş vilayətində qumlu bir tərənin üstündə oturub Qədiri gözlədi. Qədir şüalarla axıb gəldi. Qumrunu bağrına basdı. O, qəhərlənib qara günlərindən şikayətlənmək istədi. Qədir həyat dolu gülüşü ilə sevgilisinin üzünü işıqlandırır. Faxirəni əl quşu kimi başına qoydu. Qumrunu qucağına alıb uçdu. Qanadlı at onları sərən, sakit göylərdən keçirib apardı. Çiçəkli, ətirli bir bağa qoydu. Qədir bir dəstə qızılgül gətirdi. Gül təzə, şəhli və qırmızı idi. Qumru iylədi. Gülün yarpaqları ələndi, ipək don olub, Qədirin qolundan sallandı. Qədir Qumrunu və balasını qızıl dona bürüdü».

Qumrunun namusu üstündə kabus fırlanmaqdadır. Amma hələlik Allahmı, bəndəmi, tər

sadüfmü – onu qoruyur. Səhərə yaxın «adaxlibazlığa» risq edən Bəbir bəyi bu niyyətdən əvvəl pişik «xilas» edir, sonra Qıssa xanım; bu sonuncu nəfər öz inadını yeridir. Bəbir bəyin uğursuz «səfəri» fiaskoya beləcə uğrayır: «- Kaftar köpək, gecə vaxtı qapılarda nə sümsünürsən? Arvadını evdə qoyub, qəhbə dalınca düşmüşsən? Bu ləçək mənə haram olsun, başıma bir düjün oynaş yığmasam! Görərsən şortuluq necə olar!»

Mir Cəlal belə məqamlarda təbiətə müraciət edir, özü kənarda əhvalatı izləyir. Bu gecə isə rəmziləşir, insan əxlaqını üzə çıxarır: «Qıssa xanımın qışqırığına kənd ayıldı. Hava da tez işıqlanmağa başladı. Sanki qaranlıqlar da yerə salınmış pərdələri qaldırdılar. Elə bil bu balaca həyətdə baş verən qəribə hadisələri hamıya göstərmək üçün günəş qaça-qaça gəlirdi. Qıssanın qara qışqırtısından sonra bəy yox oldu. Adamlar Qumrunun qapısına tərəf gəlib, bir-birindən soruşdular:

- Ölən kimdir, nə qışqırıqdır?»

M.Cəlal bütün diqqəti Qumruya yönəlmişdir, Qədirin ailəsinə dönüşü, bir gecə sakitcə gəlib evində gecələməsi, hətta Qumrunun bundan xəbərsizliyi (bir qədər inandırıcı görünür) və səhə

risi üzə çıxması, qonum-qonşularla əhvallaşması onun ölmədiyini nəinki təsdiq etmir, əksinə, «xortdadığını» inandırır: «...Qədir yaxına gələndə qonşusu Ağa Məhəmməd onu gördü. Qədir gülümsəyib görüşmək üçün əlini uzadanda kişi «bismillah» deyib, geri çəkildi:

- Ölü, ay camaat, ölü! – deyə bağırib qaçdı. Qonşular çoxdan öldüyünü xəbər tutduqları Qədiri görəndə vahimələnib qaçırdılar. Axundu çağır-dılar. Dirilib gələn Qədirin «xortdadığı» xəbəri ağızdan-ağıza düşdü. Nökərlər əlində şana, ağalar kinli, qadınların bəzisi əli xamırlı, bəzisi qucağı qundaqlı, uşaqlar isə suya qaçan cücə kimi töküldülər». Bu təkrarladığım epizodu mən dəhşətli hadisə kimi qiymətləndirirəm; insan faciəsinin kulminasiya nöqtəsi hesab edirəm: Öz doğma ocağına, doğulduğun el-obana qayıdasan, amma səni xortdamış kimi rədd edələr. Çün, dindarlar onu «ölüyə» çıxmışlar, ölü isə qəbirdən xortdayıb çıxırsa, öldürülüb təzədən həmin qəbirdə yerləşdirilməlidir. Bu, adətdirsə, din baxımından əxlaqi pozğunluqdur və qeyri-inandırıcılıqdır. Məzardan hələ heç bir mərhum dirilib səs-küy salmamış, «mənim nəfəsim gəlir, çıxardın» harayını salma-

mışdır. Klinik ölümün bu gün hamımız mahiyyətini, elmi səbəblərini bilirik. Axundların, mollaların Bəbir bəyin xətrinə uydurduqları «xortdamaq» məsələsi özbaşınalığın, insanlara münasibətdə qəddarlığın və islam dininə qarşı böhtandan başqa bir şey deyildir. Belə halda insan həyatının qiyməti son dərəcə aşağı düşür, şəxsiyyətin ləyaqəti sifira bərabərləşir. Belə sosial-mənəvi mühit əxlaqi baxımdan hissiz, duyğusuz adamların yaratdığı uydurma «həqiqətlərdir»! Belə bir qrup adamlar - maskalananlar, davranışlarının ədəbsizliyi ilə öyünənlər – öz düşkün istəklərini yerinə yetirmək, qıssa almaq, öz nüfuzlarının toxunulmazlığını təmin edənlərdir. Qumrunu zorla özünə arvad etmək cəhdi və bu iyrənc məqsədi həyata keçirmək naminə sapsağlam Qədiri öldüyə çıxmaq – cəmiyyətin rəzalətidir... Konkretləşdirsək: əxlaqi-psixoloji cəhətdən səbatsız insan materialı yaranır və əxlaqsızlığın ifrat formalarına meyil göstərilir...

Qumrunun əli hər yerdən üzülür, çarəsizləşir, ümitsizləşir. Kabusun isə səsi uzaqlarda deyil, arvadı Qıssa da məğlub durumdadır. Bir yandan da bütün söz-söhbət Qədirin «xortdaması» barədədir:

«Rəncbər Qədirin sirli işi kəndin bütün başqa söhbətlərini unutmuşdu. Yaxın kəndlərə qədər yayılan bu faciəni hər kəs mahir bir aşıq kimi başqasına söyləyir, bacardıqca üstünə bir şey də qoyur, daha artıq təəccüb oyatmağa çalışırdı». Amma heç də bu məsələ birmənalı səslənmir, şübhələnənlər, siyasi tərəfə yozanlar da yox deyildi: «Dünya... Nə bilim, vallah, belə getsə vay, vay bir keçilinin halına. Çoxları xortdayacaq, diriləcək, çox adam da ölməli olacaq! Ata-babadan da görmüşük. Şam qızarıanda dan yağar. İl bəd gəldi, bəla üzülməz».

Qədirin bir muzdur dostu hikmətyana fikir söyləyir və bir də təkrarlayırıq: «Çox səfeh adamdır ki, dirilib. Elə bilir dirilər halva yeyir. Bədbəxt oğlu, ölüm kimi neməti əldən buraxıb qaçıb ki, nə var-nə var, yaşamaq istəyirəm. De yaşa görüm, ac-susuz, yurdsuz-yuvasız necə yaşayacaqsan? Bu güzəran deyil, aşkarca ölümdür! Çıxsın canın, gündə yüz dəfə öl. Onda bilərsən ki, rahat qəbristanlığın ləzzəti ayrı imiş, əvəzi yox imiş!»

Mən bu monoloqu dahiyənə kimi dəyərləndirməkdə səhv etmirəm; hər bir siyasi cəmiyyətin səciyyəsi – fəlsəfəsidir. Bir də ölməz Mirzə Cəlilin

«Ölülər»dəki Kefli İsgəndərin monoloqunu xatırladım.

Mirzə Cəlil!

Mir Cəlal! – XXI əsrin siyasi-sosial mənzərəsini necə də dəqiqliklə görmüsüz! Allahdan hər ikinizə rəhmət diləyirəm...

İctimai-əxlaqi mühiti isə Qumrunun kimə qismət düşməsi düşündürür, Qurandan ayələr gətirirlər, «Qumrunun meyli kimə olsa sahibi-ixtiyar onundur» qənaəti səslənir.

Mühitin, avamlığın növbəti törətdiyi faciə. Qumrunu hətta halal, kəbinli əri Qədirdən izole edirlər, dinə istinadən – işin müəllifi Sarıqlı Molladır: «Beləliklə, həm Qədirin, həm də yüzbaşının qadına yaxınlığına yol verməmək üçün Qumrunu mötəbər bir yerdə müvəqqəti saxlamaq məsləhət görüldü. Onu məcburiyyətlə, gözü yaşlı, qucağında uşağı axundun yanına gətirdilər. Hacı Hüseyin həyəətə yiyələndi və tut ağacının dibində təzə kirayənişinlərilə palaz salıb, bir qonaqlıq da etdi». Qumru daha başqa bir «rəqibilə», ona altdan-altdan göz yetirən, hədisləri öz xeyrinə yozan Axundla bir otaqdadır. Ona baş çəkməyə gələn Bəbir bəyi sakitcə yola salan Axund əlaltından ehti-

ras torunu sahmana salıb, sakitcə axan dıpduru çay suyundan balıq tutmaq niyyətindədir. Bu, baş tutacaqmı? Sanki qatarından ayrılıb yad bir yerə düşmək məcburiyyətində qalan durnadır, döyükdür, ətrafına baxır, ürəyi çırpınır, qanadlarına güvənir, o isə qalxmır, taqəti çatmır ki, bu qəfəs-yerdən uçub öz dəstəsinə qovuşsun...

«Çıraqlar söndü. Ev-eşikdə hərəkət kəsildi. Yuxu ağır ehtiyac kimi qara qanadları ilə evlərə qondu. Kainat yumulu gözlərə doldu. Yalnız axundun arxalığı cibindəki zəncirli və qapağı «şah nişan», gümüş saat ağır yük altında zıqqınan hamballar kimi səslənirdi: - Tıq, tıq, tıq...»

İlan vuran yatar, amma axundun gözünə yuxu getmir, ürəyi astadan səslənir: «Qumru kimi məhəbbətin qumrusu, gözəlliyin leylası» - bir-iki addımlığındadır.

Oxucu roman boyu ilk dəfə faciənin qəhrəmanını Axundun gülünc vəziyyətinə qəhqəhə çəkir; bu gülüş acıdır. Din xadimi öz iyrənc ehtirasını boğmağı bacarmır, kəbinli yad arvadın yatağına soxulmaq ümidiylə, öz qadını Şirinin ağuşuna düşür...

Qumrunu savadsızlığına baxmayaraq, iradəli, vəziyyəti qiymətləndirən, ibrətli mühakimə yürüdən qadın kimi görürük. O, Qıssa xanıma vəziyyəti danışır: «Qıssa xanım, qorxma, mən səndən və sənin uşaqlarından xəcalət çəkirəm. Həm də sənın axmaqlığına gülürəm. Görünür, sən mənı tanımamısan! Yəqın elə ki, min canım ola, hamısına da qurd düşsə, Bəbir bəyi yaxın qoyan deyiləm. Bu tərəddüdlər sənı ağrıtməsın. Qədirin canı sağ olsun. Onun adı mənə bəsdı! Bu, toy deyil, kiminsə yas tədarüküdür. Bu baş tutsa göylər gərək uçulub tökülsün».

Bəbir bəyin «toy» günü yaxınlaşır, bu büsatda biri özünü xoşbəxt hiss edir, o biri tərəf bədbəxt – tamam kontrast bir situasiya. Bəylərə məxsus şən canlanma. «Əlli yaşlı cavan» arvadının üstünə Qumrunu günü gətirir. Yazıçı bu mənərəni oxucunun bədii zövqü namınə təsvir etmir. Əvvəla, hər bir əsər öz dövrünün tarixi-etnoqrafik güzgüsüdür, ikincisi, hər bir şənliyin o biri üzündə kədər, qəm, bədbəxtlik dayanır. Bu gedişin taleyini Bəbir bir, Qumru başqa cür yaşayırlar. Əslində, onların qovuşması ümumi bir xoşbəxtliyin açarı olmalıdır: Zurna, saz çalınır. Toybəyi vəzi-

fəsini zoğal qamçı ilə icra edir. Biri cərimə olunur, o biri oynayır, üçüncü birinci dəfədir araq içir. – Bunu bəyin təkidilə edir Paşa kişi. Bir də: «Bəyin dediyi qanundur. Hamı boyun əyməli, əməl etməlidir. Pullar alınır, qaval dolur, ciblər boşalır. Kimi sevinir, kimi peşman olurdu. Eşikdə isə zəfəran iyi küçədən keçənləri saxlayırdı. Çirməkli aşbazlar oğlan doğan ananı əzizləyən kimi, plov qazanının başına dolandırırılar. Yağ əridən, odun qoyan, yumurta çırpın, lavaş doğrayan, qab düzən, xuruş doğrayan, göyərti yuyan, soğan soyan kim». Şənliyin sahibi şadlanır! Bəs o biri tərəf necə? Şənliyin «baiskarı» sevinirmi? «Balaca bir otağa qoşa-qoşa lampalar, daş aynalar, güldanlar, ətirli şüşələr qoyulmuşdu. Qumrunu qurbanlıq quzu kimi bəzəmək, bir canavara təslim etmək mərasimi hazırlanırdı. Qumru qaranlıq bir gecədə Kainatın dar ağaclarından asılmış kimi çabalayırdı. Hər şey onun əzablarına duyğusuz olmuşdu. O, daşa dönmək, yaxud şam kimi əriyib, yerə tökülmək istəyirdi. O, son ümidini Qədirin qardaşlığı, əziz dostu Məşədi İslama bağlamışdı». Və fəhmində yanılmır. Qumru yoxa çıxır. Qədirdən fərqli olaraq «xortdamır». Namusu xilas edi-

lir. Toy-şənliyə sanki yas düşür, ara qarışır. Müəllif bu epizodu ən xırda detallarına qədər təsvir edir: «...Aşığın sözü ağzında qaldı. Zurnaçı ordu-na doldurduğu havanı bilmədi hara üfürsün. Sümükləri oynayan Taskabab Nağı məclisin ortasında donub çaş-baş qaldı. Qıssa xanım küncə sıxılıb içindəki şadlığı güclə gizlətməyə çalışdı. Aşbaz aralığı qarışıq görüb, xoruzun yağlı budunu dişinə çəkdi. Ərinmiş yağdan bir qab doldurub arvadına him elədi: «Nə durmusan?» Toy bəyi qaş-qabağını salladı. Nəzəri qapıya dikilmiş halda qavaldakı puldan bir xışma çuxasının qoluna yeritdi. Bekarın arvadı bəzək otağına girib pilək qutularını, pudranı, ətir şüşələrini tələm-tələsik çəngələdi...»

Bu unikal mənzərə mənə «Məşədi İbad»dakı məşhur məclisi xatırlatdı: İştirakçılar, ayrı-ayrı təbəqələrin müxtəlif xarakterli nümayəndələri: sosial, psixoloji, əxlaqi-məişət strukturunda xarakterlərin nümayişi: Musiqiçilər (dümbəkçi, zurnaçı, aşiq, qavalvuran), aşbaz, Bekar və onun arvadı, Taskabab Nağı... hər biri fürsət gözləyirmiş kimi, davranışlarını nümayiş etdirirlər.

Bu mütilər, təkimlilər və öz mənafelərini güdənlərdə feodal əxlaq mövcuddur. Onlar həqiqi yaşamağın bir atributu olan toya yığışmışlar, artıq məişət «bazarıdır», sahibi isə Bəbir bəydir – bəli, bəydir, gəlinin yolunu həsrətlə gözləyir. Bu əxlaqda silki şərəf və sədaqət, «böyüklərə» itaətkarlıq, şəxsi mənafe üstün keyfiyyətdir. Və «üçlük» əsasən feodal şüurunun əsas prinsipi sayılır. Onlar zahirən Bəbir bəyin şərəfini gözləyirlər, bununla feodal-məişət iyerarxiyasında öz mövqelərini sübut etmək istəyirlər, fəzilətli məclisin (toy işinin) yaxşı başa çatmasını səbrsizliklə gözləyirlər. Lakin şərəf, sədaqət, yarınmaq ziddiyyətli xarakter daşıyır. Budur, məsələ dəqiqləşir, Qumru yoxa çıxıb, «oğurlanıb». Bəbir bəyə təsəlli verməlidirlər. Tərpəniş gözlənilmir. Yenə onlardan fərqli olaraq Bəbir bəy düşünür, hansı halətdə? «Beş dəqiqə əvvəl hamının əzizlədiyi Bəbir bəy indi sudan çıxmış toyuğa bənzəyirdi. Qax kimi qurumuş, taxta kimi uzanmışdı. Təlaş edən adamların arasında gic kimi veyillənirdi. Aylardan bəri bəslədiyi, böyütdüyü qaba, vəhşi ehtirashı daşa dönmüşdü. Kim isə bu daşa sapand qoyur, Bəbir bəyin gicgahına vurur, yenə də vururdu. O, şüu-

runu itirmişdi. Heç nə duymur, heç nə eşitmirdi. Yayda Yevlaxda piyada gedən adamlar kimi gicəllənirdi. Gecəmi, yaxud gündüzümü olduğunu bilmirdi». Bircə hələlik ona sədaqət göstərən Məşədi Cahangirdir; bu da onun «Bəbir bəyə daha sadıq görünmək üçün» idi.

Bəbir bəyin düşdüyü kövrək faciənin mahiyyətinə vardıda əxlaqın ən ali nöqtəsi olan namus – şərəfin «katarsisi»ydi; namuslu qadının xilas idi. Lakin Bəbir bəy üçün bu əxlaqın özünün ehtirasını söndürən fərdi əxlaq vacibdir. Halbuki silki – şərəf, ləyaqət, təsəvvür onun tərbiyəsindən irəli gəlirdi. Silki şərəf bəydə onun mənsub olduğu ləyaqətini alçaldır, həyat və hərəkət tərzini aşkara çıxarır. Adətən, ümumi dünyəvi kontekstdə götürəndə belə ciddi və kritik vəziyyətlərdə, psixoloji gərginlik məqamlarında alçaldılan, təhqir olunan tərəf rəqibini duelə çağırır, mübahisəyə son qoyur. Bəbir bəy bütün mənfi xarakterinə baxmayaraq (təəssüf ki, ədəbiyyatda milli bəylərimizdə bir çimdik belə müsbət cəhət tapılmır), bu işi törədənləri məşhər ayağına çəkməyə hazır idi. Bəbir bəyin əlindən gələn isə bu işdir: «Bəbir bəy atlanan kimi

qardaşı uşağı da atlandı: - Bu papaq bizə haram olsun! Aləmi xıngal kimi doğrayam gərək!

Üç dəstə kənddən çıxan yollara ayrıldı. Məşədi Cahangir hamısına tapşırırdı ki, səs-küy salmasınlar, gecə vaxtı həriflər gizlənə bilərlər.

Bəbir bəylə Məşədi Cahangir şosse yolu aşağı yönəldilər. Gecə dərinləşir, hava soyuyurdu. Çöllərdə ölüm sükutu var idi. Bəbir bəy hər qaraltıda Məşədi İslamı, Qədiri görüb vahimələnirdi».

Bəbir bəyin bu vaxt əsl bəyliyə məxsus siması nəzərə çarpır; o, stress vəziyyətindədir, bu, kişiyyə məxsus təbii keyfiyyətdir, niyə? Suala milli mentalitetimizin mənfi cəhətləri bir yana – əgər hansısa bir qadına (öz arvadı yox) kəbin kəsilirsə, o, həmin kişinin arvadı hesab olunur: Bəbir bəy bu dini hüququ qazanmışdır.

Oxucu İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanındakı Cahandar ağanı bir anlıq xəyalına gətirsin; əlbəttə, bir məqamını: O, Allahyarın kəbinli arvadını qaçırır (yəqin ki, Mələyə kəbin kəsdirir). Qədir-dən həm silki, həm də fiziki yönümdən Allahyar fərqlidir, çün, bəydir və sağdır. Əsər boyu konfliktin dərinləşməsi və davamı bu hadisə üzərində qurulmuşdur. «Dəli Kür»də ailə-məişət zəminində

xüsusilə, Cahandar ağanın şəxsiyyəti dövrünün sosial, psixoloji, əxlaqi strukturunda açılır. Qədir də eyni qarışıq dövrdə, sosialist inqilabının tərpənib Azərbaycan ərazisinə «soxulması» dövründə yaşayır və bədii obraz kimi inqilabi hərəkata can atır, siyasətə meyllənir.

Bəbir bəy şəxsiyyətcə bütövləşməmişdir, onun meydanı dardır, şəxsi hissləri üçün açıqca hiyləgərliyə əl atır. O, kəndin, ətraf bölgələrin sosial-maarifçi işlərinə qarışmır və buna onun intellektual-potensial imkanları da yoxdur. Yüzbaşı olaraq daha geniş səviyyədə fəaliyyət göstərmir. Unutmayaq ki, hərbi cəsurluq, şücaət göstərmək, fiziki qüvvəyə bizim bəylərimiz müsbət yanaşmışlar, çün özlərində bu xüsusiyyətlər olmuşdur. Lap keçmişə qayıtsaq, «Roland haqqında nəğmə», «Sid haqqında dastan», «Dədə Qorqud», «Koroğlu» və sonuncu elə Cahandar ağa, Bəbir bəyin yaşadığı dövrü özündə əks etdirən «Qaçaq Nəbi» dastanlarında bu keyfiyyətlər tərənnümünü tapmışdır. Zaman ötmüş, bəylərə məxsus müsbət şərafət cəngavərlik prinsipi Bəbir bəy nəslinin (o, hər halda Cahandar ağadan yaşca kiçikdir) timsa-

lında öləzimiş, aradan çıxmış, mühafizəkar əxlaq qanununa çevrilmişdir.

Mir Cəlal Bəbir bəyi başqa bir aspektdə, vurğuladığım kimi, silki sədaqət, şərəf strukturu-nda aşağıların yuxarılara lütfkarlığını təsvir etmişdir. Ümumiyyətlə, bu anlam feodal silki daxilində yekdilliyi təmin edir, aşağı qrupların yuxarı qruplara tabeçiliyinin əxlaqi alət rolunu oynayır-dı. Kütlə, eləcə də «yuxarılar» öz vəzifəsinin nə-dən ibarət omlası üzərində düşünmürdü, yalnız sədaqət tələbi konkret şəkildə onun(ların) vəzifə-lərini müəyyənləşdirirdi. Mir Cəlal orijinal bədii yola üstünlük verdi: Bəylərə və təhkimlilərə silki-feodal tabeçilikdən doğan sədaqətin tələbkər qüvvəsi, onun tənзимedici mənası, eyni zamanda dini-fanatik forma aldığı romanda bir xətt kimi verdi. Bu adətlər, meyillər silki asılılıq, dini fana-tizm zəncirlərilə şəxsiyyətin inkişafının buxova alırdı. Fikrimə qayıdıram: bu ziddiyyəti Cahandar ağa obrazı tipik şəkildə özündə əks etdirmiş-dir. Silki məhdudiyətlərin daşıyıcısı, şəraitin sərt qaydalarına sadıq olan Cahandar ağa eyni za-manda qarşısızalmaz daxili enerji, mühakimə və əməllərində kəskin ədalət, müstəqillik hisslərinə

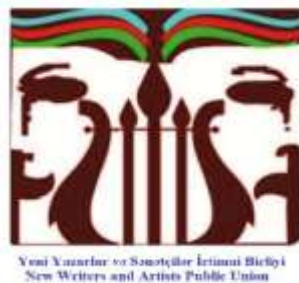
malikdir. Azərbaycana istiqamət almış sosial-əxlaqi sarsıntılar mühitində belə ziddiyyətlər bir obraz üçün ağır faciə ilə nəticələndi. Bəbir bəy bu durumda daha çox Allahyar obrazına bənzəyir, təbii ki, müəyyən fərqli rakurslardan: qeyri-halal, amma artıq kəbin kəsilmiş Qumrunu geri qaytarmaq üçün Qədirlə, onun dostu Məşədi İslamla vuruş meydanına atılır. Lakin Bəbir bəy başqa bir adamla – Qədirin dostu ilə qisasla gəlmişdi. Və faciəsi onda idi – qisasını uşağın qətli ilə söndürməyə üstünlük verdi: «Bəbir bəy uşağı qamışlıqdan çıxarıb, suyun qırağına gətirdi. Qılçalarından bərk tutdu, başında tovladı. Havada tovladıqca uşaq içini çəkir, kəsmə-kəsmə səs çıxarır, «ana» deyirdi.

Bəbir bir də bərk tovladı. Uşaq qorxusundan hıçqırırdı. Ona nə edəcəyini bilmirdi. Bəy uşağı var qüvvəsilə qaldırdı, daşa çırpdı...»

Bəyə yaraşmayan, Şərq əxlaqına kölgə salan bir qorxunc hərəkətin görünümü. Bu hərəkətilə Bəbir bəy şəxsiyyətinin əxlaqi mahiyyətindən uzaqlaşır. Belə «uzaqlaşmanın» şəxsiyyət üçün faciəsi ondadır – normalar, qanunlar (mənəvi qanunlar rəsmi qanunlardan daha önəmlidir) və başqa so-

sial əhəmiyyətli sərvətlər, mənasız özbaşınalığa gətirib çıxarır. Şəxsiyyət əxlaqi aləmdən, qarşısındakı «rəqibin» psixoloji vəziyyətindən özünü kənarlaşdırır, mənəviyyatın bataqlığına düşür və bu hərəkət yabançı qavranılır. Bu, o deməkdir – cəmiyyətdə hərəkətdə olan normalar, qaydalar, mənəvi qanunlar insan şəxsiyyətindən uzaqlaşır, əxlaqi imperativlik şəxsi arzulara, məqsədlərə xidmət göstərir, məsuliyyət itir. Nəsrə qoyulan məqsəd(lər) sosial və əxlaqi inkişaf qanunlarının, normalarının dərki əsasında təşəkkül tapır. Bu isə yazıçıya imkan yaradır ki, obrazları (qəhrəmanları) cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin əsas meyillərini duysun, bunlara nail olmağın bədii vasitələrini müəyyənləşdirsin. Bu, onu göstərir ki, yazıçının elmi-nəzəri hazırlığı bədii fəaliyyət funksiyasını ödəyə bilsin; bunun bir amili də müəllifin dünyagörüşüdür: Ədibin (o cümlədən, Mir Cəlalin) anlamı, təsəvvürü obrazlarının timsalında insanların məqsədlərinə, əməli fəaliyyətlərinə mütərəqqi meyli təmin edir. Bu isə əxlaqın (davranışın) qiymətləndirilməsini vacib sayır. Bununla da dünyanın bədii qavranılması ilə əxlaqi mənimsənilməsi arasında uçurum, ziddiyyət yaranmır.

Yeni sosialist cəmiyyətinin qurulması və inkişafı, yetkinləşməklə fəaliyyət göstərməsinin yeni insanın: şəxsiyyətlər və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə onun fəal mövqeyinin yeni tipi formalaşır. Mir Cəlal yaradıcılığında şəxsiyyəti geniş fəaliyyət meydanına çıxarır və onlar mövqe fəallıqları ilə öz yaradıcılıq imkanlarını büruzə verirlər.

**“Bizi innovativ-kreativ birləşdirən
kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin
manifesti". YYSİB-nin kulturoloji
layihəsi**

Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun qrant müsabiqəsi çərçivəsində maliyyələşdirdiyi, Yeni Yazarlar və Sənətkilər İctimai Birliyi oktyabrın ortalarından “Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı növbəti maraqlı kulturoloji layhəsini həyata keçirilir.

Layihə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi, Azərbaycan dilinin, tarixinin, mədəniyyət və incəsənətinin təbliğinə xidmət edən intellektual oyunların, müsabiqələrin, olimpiadaların, festivalların keçirilməsi və animasiya və bədii filmlərin (sosial çarxların) hazırlanması mövzusunda. Layihə görkəmli yazıçı, dəyərli alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri vasitəsilə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş 55 milyonluq azərbaycanlılar, xüsusən uşaq, yeniyetmə və gənc soydaşlarımız - kreati-intellektual düşüncə sahibləri arasında tarixi vətənləri olan Azərbaycana sevgi və saygını artırmaq məqsədilə innovativ-vətənpərvərlik aksiyaları özündə cəmləyir. İnternet resurslarından - sosial şəbəkələr, yeni media orqanları, videopaylaşım platformalarının imkanlarından yararlanaraq, elektron-virtual formada Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri ilə motivasiya formasında yeni nəsil arasında vətənpərvərlik tərbiyəsi işi gücləndirilməsinə yönəldilir. Bunun üçün respublikamızın bir sıra yerlərində, eləcə də xaricdə yaşayan diasporumuzun görkəmli simaları, gənc bloqqlər, şəbəkə istifadəçiləri, tanınmışlar və sadə oxucular tərəfindən əsərin audio-vizual formatda, oxucular tərəfindən səsləndirməklə, video çəkiliş aparmağı, film formasında hazırlanması və İnternetdə yayımının

təşkili, kitabın bir sıra dillərdə tərcümə variantının elektron formada şəbəkə resursları və e-kitabxanaya hazırlanması, həmçinin, yayımı, o əsər haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, müəllifin aforizmlərindən ibarət kitabın çapı, yayımı, təqdimatı, sosial şəbəkələrdə təbliğatı nəzərdə tutulur. Kitabdən parçalar oxuyanlarda Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərimizə maraq artacaq.

Görkəmli yazıçı, dəyərli alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron variantda hazırlanaraq gənclərə çatdırılması, həm də yeni media və sosial şəbəkələrdə layihəyə İKT dəstəyi verilməsi üçün kreativ innovasiyalar yaratmaq.

Əsas məqsəd Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki vətənpərvərlik intonasiyanı gənclərimizi innovativ-kreativ birləşdirən bütöv milli-mənəvi kitab kimi motivasiya formasında təbliğ etməkdir. Gənclərin yeni İKT texnologiyaları, Feysbuk, Youtube, Instagram, Tvitter, TikTok, həmçinin, Vatsap kimi platformalarından yararlandığını nəzərə alaraq bu əsərin səsli və görüntülü formasını (audio-video format), eləcə də elektron variantda yayıma hazırlamaqla İnterstdə trend yaratmaq mümkündür.

Layihə icraçıları aşağıdakı vəzifələri qarşılarına məqsəd kimi qoyublar:

Azərbaycan ədəbiyyatını vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gənclərə sevdirmək.

Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki vətənpərvərlik ruhunu yeni formalarla 55 milyonluq diasporumuzun yeni nəsil nümayəndələrinə çatırmaq.

İnternetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi istifadə edərək motivasiya kim yeni nəsilə aşılamaq. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərini müxtəlif şəxslər tərəfindən səsli - audio kitab formasında hazırlamaq və bu yönə gəncləri həvəsləndirmək.

Müxtəlif insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərinin parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - video film formasında hazırlamaq və bu yönə gənclərin imkanlarından bəhrələnmək.

Yazıçı-alimin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, yaymaq.

Ədibin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında tədbir təşkil etmək. Müəllifin

aforizmlərindən ibarət kitabçanın çapı, yayımı, təqdimatı, sosial şəbəkələrdə təbliğatı nəzərdə tutulur.

Layihənin fəaliyyət mərhələləri:

1. Azərbaycan ədəbiyyatını vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gənclərə sevdirmək məqsədilə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərin vətənpərvərlik ruhunu yeni formatlarda 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarına, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələrinə çatırmaq üçün aşağıdakı formalarda nəşrə / yayıma hazırlamaq:

- Səsli - audio kitab formasında: "Bir gəncin manifesti" əsərin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası hazırlamaq və geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq.

- Görüntülü - vizual kitab formasında: "Bir gəncin manifesti" əsərinin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası videoya almaq, yayıma hazırlamaq, İnternetdə və sosial şəbəkələrdə, videopaylaşım portallarında yerləşdirmək, Ümumazərbaycan milli-mənəvi dəyər kimi dünyada yaşayan 55 milyonluq soydaşlarımıza, geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq.

2. Elektron kitab: imkan daxilində müxtəlif dillərdə "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron formatda

hazırlamaq, e-kitabxanalarda, İnternet resurslarında yerləşdirməklə Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığını və Azərbaycan ədəbiyyatını populyarlaşdırmaq.

3. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdirmək, yaymaq, sosial şəbəkələrdə təbliğatı.

5. İnternetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi tanıtmaqla bu istiqamətdə motivasiya məhsulu kim yeni nəsə aşılamaq, bu yöndə gəncləri həvəsləndirmək.

6. Sosial şəbəkələrdə - İnternetdə yeni müaliə və virtual-kreativ aksiyaya başlanılacaq, müxtəlif gənc insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri parça-parça müaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - videofilm formasında hazırlan məhsul vasitəsilə sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik hərəkatı kimi gənclərin imkanları səfərbər ediləcək.

7. Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında real/virtual tədbir həyata keçirmək.

8. İnternet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin

intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlərin qurulması.

Layihənin yetərincə təbiği və ictimaiyyətə çatdırılması işi düzgün işlənmiş media-plan vasitəsilə gerçəkləşdiriləcəkdir. Virtual aksiyaların təşkili, İnternet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlərin qurulmasına xüsusi diqqət ayrılacaqdır. Fəaliyyətlər zamanı layihənin təqdimatına və təbliğinə xüsusi önəm veriləcəkdir: istər ölkə daxilində, istərsə də dünyada əngəlli gənclərin kreativ-kulturoloji potensialının, ədəbi resurslarının geniş yayılmasına səbəb olacaq. Televiziyada və mətbuatda («525-ci qəzet», “Təzadlar”, “Bakı-xəbər” kimi ölkənin nüfuzlu mətbu orqanlarında, Space TV, “Dünya” TV, İNK TV kimi televiziya kanallarında və digər KİV-də, İnternet saytlarında), müxtəlif sosial şəbəkə və foto-videoideo paylaşım platformalarında layihə, virtual mərkəz, e-kitab və rəqəmsal nəşrlər, elektron kitabxanadakı ayrıca bölüm haqqında rəylər, fikirlər, məqalələr çap olunacaq, müzakirə xarakterli reportaj və süjetlər hazırlanacaqdır.

Layihənin nəticələri:

1. Vətənpərvərlik nümunəsi olaraq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri fərqli, İKT texnologiyalarına uyğun olaraq yeni formatlarda 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarına, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələrinə, gənclərə çatırmaq üçün aşağıdakı formalarda nəşri və yayımı təşkil olunacaq.
2. "Bir gəncin manifesti" əsərinin bəzi hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası hazırlamaq və geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq üçün yeni səsli - audio kitab hazırlanacaq.
3. "Bir gəncin manifesti" əsərinin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası videoya alınacaq, yayıma hazırlanaraq İnternetdə və sosial şəbəkələrdə, videopaylaşım portallarında yerləşdiriləcək, ümumazərbaycan milli-mənəvi dəyər kimi dünyada yaşayan 55 milyonluq soydaşlarımıza, geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırılacaq görüntülü - vizual kitab, bədii-sənədli videofilm hazırlanacaq.
4. Müxtəlif dillərdə "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron kitab formasında hazırlanacaq, e-kitabxanalarda, İnternet resurslarında yerləşdiriləcək, Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı gənclər arasında populyarlaşdırılacaq.

5. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlanacaq, e-kitabxanada yerləşdirilərək, gənclərin azad istifadəsi üçün yayılacaq.

6. Müəllifin aforizmlərindən ibarət cib kitabı formasında toplanın çap ediləcək, gənclərə, tələbələrə paylanacaq, e-variantı İnternetdə və e-kitabxanada sərbəst yayım üçün yerləşdiriləcək, geniş ictimaiyyət üçün təqdimatı, sosial şəbəkələrdə güclü təbliğatı aparılacaq.

8. İnternetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi tanıtmaq və bu istiqamətdə motivasiya modeli kimi yeni nəsələ aşılanacaq, bu yöndə gəncləri həvəsləndiriləcək.

9. Sosial şəbəkələrdə - İnternetdə yeni mütalifə və virtual-kreativ aksiyaya başlanılacaq, müxtəlif gənc insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - videofilm formasında hazırlan məhsul vasitəsilə sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik hərəkatı kimi gənclərin imkanları səfərbər ediləcək.

10. Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında real tədbir təşkil olunacaq.

11. İnternet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlər qurulacaq.

Layihənin qiymətləndirilməsi:

Müvafiq qanunvericilik aktları, qanunlar, normativ sənədlər, eyni zamanda Azərbaycan Gənclər Fondunun tələblərinə uyğun olaraq qiymətləndirmə indikatorları müəyyənləşdiriləcək və ona uyğun olaraq qiymətləndirmə aparılacaq. Xüsusən də aşağıdakı cəhətlərə əhəmiyyət veriləcək:

- tərəfdaş və əlavə donorlar haqqında məlumat;
- layihə çərçivəsində fəaliyyət haqqında Fondun əvvəlcədən məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsində fəaliyyət zamanı Fondun adının və loqosunun nümayiş olunması;
- layihə sənədlərinin uyğun strukturu; layihə üzrə əmrlər;

- layihədə çalışan işçilərin sayı, işçilərlə bağlanmış əmək, mülki-hüquqi xarakterli və könüllü müqavilə;
- layihənin iştirakçılarının sayı;
- layihə çərçivəsində tədbirə dəvət olunmuş şəxslərin sayı və tərkibi;
- layihə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsində tanıtım materialları, gündəlik və proqramlar;
- nəşr – paylama materiallarının (e-kitab, vizual məhsullar, sosial media və İnternet TV proqramları və s.) iştirakçılara verilməsi;
- layihə çərçivəsində xidmətlər; layihə fəaliyyətinin icra planına uyğunluğu, işlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyən edilməsi;
- tədbir zamanı qoyulan mövzunun layihə mövzusunə uyğunluğu;
- layihə çərçivəsində iştirakçılarla qiymətləndirmə işinin aparılması.
- mütəxəssislər tərəfindən bu layihənin həm peşəkar dairələri, həm geniş ictimaiyyət tərəfdən müzakirəsi, mətbuatda işıqlandırılmasına şərait yaradılacaq;
- layihənin iştirakçılarının sayı;
- layihə çərçivəsində tədbirə dəvət olunmuş şəxslərin sayı və tərkibi;

- layihə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsində tanıtım materialları, gündəlik və proqramlar;
- nəşr – paylama materiallarının (e-kitab, vizual məhsullar, sosial media və İnternet TV proqramları və s.) iştirakçılara verilməsi;
- layihə çərçivəsində xidmətlər; layihə fəaliyyətinin icra planına uyğunluğu, işlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyən edilməsi;
- tədbir zamanı qoyulan mövzunun layihə mövzusunə uyğunluğu;
- layihə çərçivəsində iştirakçılarla qiymətləndirmə işinin aparılması.

Layihənin davamlılığının təmin edilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan fəaliyyətlər:

Layihə uğurla yekunlaşdırıldıqdan sonra da fəaliyyətlər davam etdirilərək aşağıdakı istiqamətdə işlər həyata keçiriləcək:

- Davamlı olaraq o istiqamətdə İnternetüstü fəaliyyətlər daha da genişləndiriləcək və ardıcıl işlər görülməkdir;
- Yaradılacaq sosial şəbəkə resurslarında yenə də bu mövzuda müxtəlif materiallar paylaşılacaq;

- İnternetdə, elektron kitabxanada, sosial mediada yeni formatlarda, vətənpərvərlik mövzusunda elektron kitablar, rəqəmsal nəşrlər, eləcə də yeni kreativ materiallar sosial şəbəkələrdə onlayn-oflayn yayımlanacaq, daimi fəaliyyət göstərəcəkdir;
- Elektron kitablardan ibarət virtual sərgi ardıcıl təşkil olunacaqdır.
- Mütəxəssislər tərəfindən bu layihənin həm peşəkar dairələri, həm geniş ictimaiyyət tərəfdən müzakirəsi, mətbuatda işıqlandırılmasına şərait yaradılacaq;
- Gələcəkdə Mircəlalşünaslıq və vətənpərvərlik ədəbiyyatının müxtəlif qollarına aid sahə elektron kitabxanaları, eləcə də şəbəkə nəşrlərini özündə birləşdirəcək resurslar yaradılacaq;
- Milli Virtual-Elektron Kitabxana daha da genişləndiriləcək, eyni zamanda ölkəmizin daxilində və xaricdəki anoloji İnternet kitabxanaların şəbəkəsinə qoşulması, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir;
- Layihənin növbəti mərhələsi hazırlanaraq donor təşkilatlara təqdim olunacaq və s.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, YYSİB milli və dünya mədəniyyəti, elm və ədəbiyyatı hadisələrinin təbliği, real, eyni zamanda məsafəli - elektron təlim və kursların təşkili, Azərbaycan intellektual sərvətlərini,

ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək, xaricdə tanıtmaq, İnternet resursları, elektron kitabxana istiqamətində yeni nəsil yaradıcı insanları səfərbər etmək və s. sahələrdə fəaliyyətini qurub.

Təşkilat 22 ildir respublika əhəmiyyətli və beynəlxalq səviyyəli mədəniyyət, elm, ədəbiyyat, sənət, kitab nəşri və təbliği, qəzetçilik, yeni mass-media, bloqerlik, e-kitabxana və İnternet resurslarının zənginləşdirilməsi kimi sahələrdə fəaliyyəti ilə məşğul olur. 13 dəfə Bakı Kitab Bayramı – illik Milli Kulturoloji layihə həyata keçirib, 12 kitab nəşr etmiş, çoxsaylı mətbuat-ədəbiyyat layihələri həyata keçirmişdir. Hazırda İnternetdə və ictimai düşüncədə “Virtual Azərbaycan” layihəsini gerçəkləşdirir. Qurumun dəyərli layihəsi əsasında www.kitabxana.net ünvanlı Milli Virtual-Elektron Kitabxana - İnternet portalı yaradılıb və fəaliyyət göstərir. İnternetdə və sosial şəbəkələrdə 20-yə yaxın resursları fəaliyyət göstərir. İndiyəcən bir neçə virtual e-kurs yaradıb və 3000-dən artıq elektron kitabı hazırlayaraq İnternet istifadəçilərinin azad istifadəsinə təqdim edilib. Təşkilatın fəaliyyəti milli, eləcə də dünya mədəniyyətini və ədəbiyyatını həm ölkə daxilində, həm də xaricdə təbliğ etmək, yeni nəsil yaradıcı insanların əqli-intellektual, sosial və müəlliflik hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyət

göstərmək, sənət adamlarının yaradıcılığını cəmiyyətə tanıtmaq, çağdaş mədəniyyəti və ədəbiyyatı inkişaf etdirməklə milli kulturoloji-intellektual düşüncənin zənginləşməsinə yardımçı olmaq, mədəniyyətlərarası dialoqu, sivilizasiyaların inteqrasiyanı gücləndirməklə qloballaşan dünyada Azərbaycanın inkişafına, estetik-bədii irsini yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. QHT fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq ədəbi-mədəni, kulturoloji hadisələr gerçəkləşdirir, hüquqi-mədəni maarifçilik, gənc yaradıcı insanların ictimai maraqlarını ifadə edir, mədəniyyətlə, ədəbiyyat, İnternet, sosial şəbəkələr, virtual resurslar, elektron kitabxanalar, kreativ innovasiyalarla bağlı kulturoloji layihələri hazırlayır və uğurla həyata keçirir, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmağa çalışır.

www.kitabxana.net

Milli Virtual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

“Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti” adlı kulturoloji layihə kulturoloji layihə. Elektron Kitablar...

Bu elektron kitablar Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə (2020-ci il maliyyə yardımı müsabiqəsi), Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi tərəfindən həyata keçirilən, www.kitabxana.net - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın “Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti” adlı kulturoloji layihə çərçivəsində nəşrə hazırlanıb və yayılır.

**Kreativ-bədii layihənin bu hissəsini
maliyyələşdirən qurumlar:**

Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu

<http://youthfoundation.az>

Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi:

www.yysq.kitabxana.net

**Bu silsilədən olan digər digər e-kitabları buradan
oxuyun:**

www.kitabxana.net və YYSİB-nin
müştərək nəşri

Allahverdi Eminov. “Mir Cəlalin poetikası”. III cildə. III cild. 9 e-kitab

http://kitabxana.net/?oper=e_kitabxana&cat=192

“Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti” adlı kulturoloji layihə çərçivəsində hazırlanan Feysbukda səhifəmizi və virtual kursu buradan izləyin:

<https://www.facebook.com/YeniYazarlar>

Aydın Xan Əbilov,

Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyinin sədri,

Prezident təqaüdüçüsü, yazıçı-kulturoloq